

MANUFACTURA I ANTIC RÈGIM: UNA VISIÓ DE LLARGA DURADA DEL CAS MALLORQUÍ

MIGUEL JOSÉ DEYÁ BAUZÁ
Universitat de les Illes Balears

RESUM

És evident que la indústria de la llana mallorquina era una indústria d'exportació en el segle xv. En el present treball s'intenten destacar dos aspectes. En primer lloc els orígens d'aquesta indústria, lligant-ho al moviment repoblador i a l'arribada a l'illa d'artesans de la Península o de persones que ingressen en els diversos oficis de la llana després d'arribar a Mallorca, sempre abans de 1348. El segon aspecte a destacar és que el sector de la indústria tèxtil té gran capacitat d'adaptació a les circumstàncies del mercat internacional: adopció de la nova draperia en el segle xvi, creixent fabricació de teixits a partir de fibres vegetals (lli, cànem, cotó...) en substitució de la llana. El treball es complementa amb l'anàlisi per a moments concrets de la relació entre manufactura tèxtil i situació agrària i les referències a sectors manufacturers distints al tèxtil.

PARAULES CLAU

Repobladors, indústria d'exportació, capacitat d'adaptació, empreses d'Antic Règim.

Manufacturing and Ancient Regime: a wide vision of the case mallorquin

ABSTRACT

Wool making industry was the main export industry of Mallorca in the 15th century. In the following work we intend to put emphasis on two aspects. Firstly the origins of this industry, regarding to a movement of repopulation and the arrival to the island of craftsmen from the mainland or of people who become part in the wool business after their arrival, always before 1348. The second aspect is to show how the textile industry was able to adapt to the international market circumstances: adaptation to new textiles in the 16th century, growing fabrication of linen made from natural fibres (line, hemp, cotton...) in substitution of wool. The work is completed with an analysis for specific moments within the relationship of textile manufacturing and the agrarian situation and references to other manufacturing sectors.

KEY WORDS

Resettlers, industry of exportation, capacity of adjustment, companies of Ancient Regime.

INTRODUCCIÓ

Des de fa anys estem defensant la visió de *longue durée* per a analitzar el sector manufacturer d'Antic Règim. De fet aquesta és l'òptica que adopta Jaume Torras en el seu ja clàssic article sobre l'evolució de la draperia a l'Europa preindustrial (Torras, 1981). Aquest és, també, l'enfocament que nosaltres hem intentat emprar pel que fa a la manufactura mallorquina, de manera que els nostres treballs abracen l'època medieval (Deyá, 1997*a*; Deyá, 2003*a*), l'alta edat moderna (Deyá, 1998) i el segle XVIII (Deyá, 1988). Aquest mateix enfocament de llarga durada l'hem emprat per a l'estudi de sectors distints al tèxtil, com ara el cuir (Deyá, 2002) o l'energia eòlica (Deyá, 2003*b*). La llarga durada també ens ha permès una visió més profunda del sector tèxtil i, en general, de la manufactura, a localitats concretes (Deyá, 2004; Deyá, 2001; Deyá, 2003*c*). Tot plegat, a partir de treballs anteriors més monogràfics, pretenem aquí no una conclusió definitiva, però sí almenys una aportació que reculli i sistematitzi la nostra visió del sector manufacturer i, singularment, del tèxtil, després de vint anys de fer-hi feina.

Qualsevol visió sobre l'Antic Règim no pot perdre de vista que aquesta llarga etapa es caracteritza, entre altres coses, per una voluntat que podríem anomenar ordenancista.¹ Gairebé tots els aspectes de la vida estan reglamentats des del poder. Això es deu, com a mínim en gran part, al fet que l'Antic Règim es basa en el privilegi, pedra angular de la societat del moment i, també, de l'activitat econòmica. Així, centrant-nos en el món manufacturer, en principi sols podran tenir un taller les persones que formin part de la corporació professional que ha aconseguit el monopoli d'aquella activitat concreta. Essent això veritat, el que passa realment és que el desenvolupament d'una activitat concreta únicament per part dels membres de la corporació habilitada a aquest efecte fou ben aviat una *desiderata*. Efectivament, la idea d'un sistema gremial on sols els mestres del gremi poden comprar matèria primera relacionada amb els productes que fabriquen, on sols ells poden transformar aquesta matèria primera i on sols ells poden vendre el producte, és —en bona part— un miratge. Aquest model ideal podia servir per als estadis de l'evolució econòmica en els quals el productor venia directament al consumidor i no existien mercats grossos, sinó una multitud de petits mercats. Seria el moment en què cada ciutat era de fet un mercat. És per això que el model gremial ideal es relaciona amb la resurrecció de les ciutats a partir de l'edat mitjana plena i després d'un llarg període més autàrquic. Una mica aquesta visió de l'artesà agremiat que produeix a l'empara d'un gremi local i ven als seus veïns és la que ens oferiren els padrins de la història econòmica per explicar la represa de la manufactura aproximadament a partir del segle XII (Pirenne, 1980, p. 130 i seg.). Aquest model teòric, o no s'aplicà mai o la seva aplicació durà molt poc. Tres foren els factors que varen ajudar a aquesta evolució:

1. En matèria econòmica, Pirenne veia una continuïtat entre aquest ordenancisme i el que existia en època romana (PIRENNE, 1980, p. 133).

1. Els mercats més amples: a mesura que els consumidors no es trobaven a prop del productor es va fer necessària la figura del mercader que fes de pont entre el productor i el consumidor. A l'edat mitjana aquest comerciant era el que, per exemple, duia les manufactures del centre d'Europa a la Mediterrània (Nàpols, península Ibèrica...) i al Bàltic a canvi de vi, oli o productes orientals o africans reexportats des de ports del sud a indrets més septentrionals.² Evidentment aquest mercader que coneixia els mercats llunyans on vendre manufactures sabia que el futur passava per obtenir manufactures fabricades per artesans no enquadrats dins els gremis. Els artesans agremiats venien car a causa del monopoli. Per això ben aviat aquests mercaders intentaren no comprar el producte acabat, sinó comprar la matèria primera, distribuir-la entre artesans no necessàriament agremiats i recollir el producte acabat per tal d'enviar-lo a mercats exteriors. La figura apareix ja a l'edat mitjana —fins i tot abans de la Pesta Negra— i anirà adquirint més importància a mesura que s'evoluciona en el procés d'atlantització i en allò que Wallerstein anomena l'«economia-món capitalista» (Wallerstein, 1979). És el que s'ha qualificat de mercader-fabricant, que a poc a poc arriba a dirigir el procés transformador, tot determinant què es produirà, quines característiques tindrà la producció que es pretén vendre, etc. L'existència de mercats llunyans i de mercaders-fabricants donarà lloc a indústries d'exportació (Pirenne, 1980, p. 136), de les quals la draperia mallorquina del segle xv en pot ser un exemple ben clar.

2. Relacionat amb l'anterior, el segon factor que s'ha de tenir en compte a l'hora d'estudiar com es produïen les manufactures en la realitat i no sols des de la perspectiva de la teoria gremial, és el procés de ruralització de la producció de manufactures. En uns moments en què —a poc a poc— la demanda s'internacionalitza i exigeix productes de menor qualitat i més barats, el sistema gremial de producció de manufactures es presenta com a prescrit. Seran els propis mercaders-fabricants els que cercaran una mà d'obra que defugui els controls gremials, que vengui la seva força de treball més barata i que produeixi productes de consum més popular i més econòmics. Els mercaders-fabricants repartiran matèria primera entre artesans rurals que en moltes ocasions són també agricultors. Passat un temps els mercaders-fabricants recolliran el producte acabat. En la major part dels casos aquestes pràctiques no suposen traslladar a la ruralia la totalitat del procés productiu, sinó sols aquelles etapes de la transformació que requereixen més mà d'obra i menys preparació tècnica (la filatura, per exemple, en el cas de la indústria tèxtil). El resultat és no tant la desapa-

2. Òbviament l'aparició d'aquests mercats llunyans va lligada a la divisió internacional del treball a Europa o al debat sobre la periferització de regions europees en el context d'aquella divisió i de l'expansió mercantil que es detecta a partir del segle xii tot i la important recessió de la segona meitat del xiv. La bibliografia sobre aquest tema és immensa, per la qual cosa sols citarem l'estat de la qüestió que l'any 1986 realitzà en un monogràfic la revista *Àreas: Revista Internacional de Ciencias Sociales* i que creiem encara útil. Vegeu especialment la introducció de María Teresa Pérez Picazo i Guy Lemeunier (María Teresa PÉREZ PICAZO, Guy LEMEUNIER i Pedro SEGURA (ed.), 1986).

rició de la indústria urbana com que a la ciutat es quedi una part del procés productiu: les etapes que requereixen grans instal·lacions (tintoreries, etc.), personal molt qualificat o/i tècniques complexes que no es poden deixar en mans de persones poc preparades. Evidentment la producció de cert luxe es segueix desenvolupant dintre les ciutats (Kriedte, 1987).

3. Un altre factor per a entendre l'evolució del sistema de producció de manufactures i com el model primitiu de mestres que produeixen en petits tallers i venen directament al consumidor s'anà modificant cal relacionar-lo amb la mateixa evolució de les corporacions gremials. Aviat hi hagué no sols mercaders-fabricants, sinó que també apareixen artesans-fabricants que fan pràcticament el mateix. Aquests artesans-fabricants, que prest o tard es converteixen en l'oligarquia de cada corporació professional, faran el mateix que els mercaders-fabricants: compraran matèria primera, la distribuïran entre artesans, agremiats o no, i col·locaran el producte acabat a mercats interiors o exteriors. És el reflex de la gran diferenciació econòmica soferta dins el gremi, la qual fa que tot i que tots els mestres tenen el mateix estatus legal, de fet uns són rics i altres treballen com assalariats seus habitualment a escadada. Per tant, sota una aparença gremialista i corporativa es desenvolupen pràctiques ben semblants a les capitalistes.

Tenint present el que s'ha dit fins ara i des d'una perspectiva de llarga duració, entre altres coses, un estudi sobre la manufactura mallorquina —tant urbana com rural— ha de partir de l'intent de respondre a dues qüestions, una de l'època medieval i l'altra de l'època moderna:

a) El primer punt d'anàlisi fa referència al paper mercantil de l'illa durant l'edat mitjana i, sobretot, en el segle XIII i bona part del XIV; es tracta, en concret, d'intentar esbrinar la incidència que tingué la gran activitat mercantil de Mallorca en el desenvolupament del sector secundari. Cal no oblidar que en aquell empori mercantil (Abulafia, 1996) arribaven matèries primeres de tot arreu. La situació geogràfica de Mallorca suposava uns avantatges comparatius a l'hora, per exemple, d'accedir als productes tintoris (Bernat, 1997), aspecte primordial pel que fa a la indústria tèxtil. Es pot argumentar que aquest mateix paper d'empori permetia accedir, també, a la producció manufacturera d'altres indrets, però aquest argument —tot i poder ser vàlid parcialment i sobretot pel que fa a la producció de qualitat elevada— oblida quelcom essencial: fins a quin punt un regne petit i dèbil com és el de Mallorca que, per exemple, no té moneda pròpia fins molts anys després de la seva creació, podia mantenir un sistema d'intercanvis tan desequilibrat i, per tant, una balança comercial tan clarament negativa? En segon lloc massa vegades s'oblida que l'obertura a fluxos mercantils exteriors i, sobretot, a un important comerç de reexportació no és incompatible ni amb el desenvolupament d'un sector secundari propi ni amb l'intent de guanyar nous mercats per a aquest, la qual cosa —pel que fa al cas mallorquí— s'ha de lligar amb l'expansió catalanoaragonesa pel Mezzogiorno.

b) El segon moment que ens interessa és l'època moderna. Ara el tema cabdal no és, no pot ser, l'impacte que en el sector manufacturer tingué una macrocefàlia comercial. Tot i que creiem absurda la tesi d'una crisi gairebé total del comerç exterior mallorquí durant el segle XVI, és evident que el seu dinamisme no era el del segle XIV ni el del segle XV. Pensem que el problema s'ha plantejat històricament en termes equivocats. No es tracta tant d'una crisi del comerç com de la crisi d'un tipus de comerç i, més concretament, del comerç de reexportació. Dit en altres paraules, el comerç del segle XVI continuà essent un sector fonamental per a l'economia mallorquina però era menys generalista tant pel que fa a les zones amb les quals es comerciava com, sobretot, pel que fa als productes que s'importaven i singularment pel que fa als productes que s'exportaven. En aquest context, encara més que abans, l'estratègia de substituir importacions manufactureres per producció pròpia apareixia com la més adequada.³ Calia, també, intentar guanyar o/i mantenir mercats exteriors on vendre la producció mallorquina per tal d'aconseguir líquid amb el qual adquirir els *inputs* dels quals es trobava mancada l'illa (sobretot cereals). Però no ens podem limitar al comerç. El que passa al llarg del cinc-cents no és sols un canvi en el comportament del comerç exterior mallorquí, sinó el triomf d'un quadre econòmic general que s'anava dissenyant ja en el segle anterior. No es tracta, per tant, d'estudiar aquí com s'insereix l'activitat industrial dins un comportament més o menys nou del sector exterior, sinó dins una nova situació econòmica en general. La victòria de l'oligarquia a les Germanies suposà el triomf definitiu d'un nou model agrari basat en les possessions enfront de la situació que es creà durant la primera repoblació. Per això la segona pregunta a la qual intentem respondre aquí és: com s'adaptà el sector tèxtil a la nova situació?

L'intent de respondre a aquestes dues qüestions ens ha dut a diferenciar quatre moments distints dins l'evolució de la manufactura tèxtil mallorquina d'Antic Règim:

1. Un primer moment de creació del sector, que aniria des de la immediata repoblació a la crisi baixmedieval.
2. Un moment d'expansió, si ens atenem —si més no— a la gran exportació de draps i a la quantitat de gent ocupada en el sector.
3. El comportament del sector dins el nou quadre socioeconòmic de la Mallorca postagermanada i de la superació de l'herència derivada de la guerra civil.
4. El sector tèxtil davant els canvis econòmics que es detecten durant la segona meitat del segle XVII i que marcaran en gran mesura el que serà el XVIII. Aquests canvis

3. De fet al segle XV hi ha un debat molt important sobre la conveniència o no d'adoptar polítiques proteccionistes. El cas català i la importància d'aquesta polèmica en l'enfrontament entre la Busca i la Biga és el cas per ventura més conegut. Pel que fa a Mallorca es donà un important enfrontament entre els partidaris d'un major grau de protecció a la indústria del Regne i els partidaris de polítiques més lliurecanvistes. Coneixem la importància d'aquests plantejaments tant pel que fa al sector de la pell (DEYÁ, 2002, p. 149 i seg.) com per al tèxtil (DEYÁ, 1997a).

són per una banda generals de l'economia mallorquina (augment de la producció agrària, un cert augment de la renda, triomf definitiu de la dedicació a l'oli...) però també propis del sector tèxtil (creixent competència de robes no mallorquines tant en el mercat interior com a mercats exteriors, protagonisme de les fibres vegetals...).

LES PRIMERES PASSES DEL SECTOR TÈXTEL MALLORQUÍ: DE LA CONQUESTA A LA PESTA NEGRA

A vegades s'ha afirmat que el muntatge artesanal mallorquí d'època cristiana es va fonamentar sobre el musulmà, però —tal com indicà Santamaría— falten proves fefaents respecte a això (Santamaría, 1955, p. 28). En tot cas, caldria determinar els aspectes concrets on es manifestà aquesta continuïtat i —sobretot— diferenciar entre uns sectors del secundari i uns altres. En principi pareix lògic no perdre de vista que la invasió cristiana no acabà amb la infraestructura industrial prèvia, però també és veritat que les continuïtats entre el període islàmic i el cristià s'adverteixen molt més clarament en sectors distints al tèxtil com ara el calçat, el ferro o la gerreria. A més, cal tenir clar que el sector tèxtil degué ser per ventura aquell on el pas d'una dominació a l'altra fou més ràpid. Ara per ara és evident que ben aviat la producció insular intentà seguir el model vigent a les contrades que aportaren un major nombre de repobladors. Així, és ben simptomàtic que el rei indiscutible del sector tèxtil mallorquí des dels primers moments fos la llana, cosa que no era necessàriament així durant la dominació islamita.

Afirmar la vigència, si més no parcial, de la infraestructura d'època musulmana durant la dominació cristiana és dir ben poca cosa. Com a mínim cal fer-se dues preguntes:

a) Influí l'herència islàmica en les característiques que adoptà la manufactura mallorquina una vegada consolidat el domini cristià?

b) Fins a quin moment arribà la vigència de trets musulmans?

La resposta no pot ser global, sinó sectorial i —per tant— diferent si parlem del cuir, del teixit, la ceràmica, el ferro, etc. Com ja s'ha dit, la influència islàmica en el sector tèxtil degué ser molt petita. Institucionalment la creació, molt més primerenca del que s'ha cregut fins fa poc, de confraries i gremis reflecteix la ruptura entre l'època musulmana i la cristiana, de la mateixa manera que ho fan els canvis urbanístics i de localització industrial urbana als quals ens referirem més endavant. Cal no oblidar que la creació de corporacions no és quelcom aliè a les condicions reals en què es desenvolupa la producció i a les seves característiques; més aviat al contrari. L'organització corporativa neix amb la finalitat de garantir unes característiques determinades de la producció a desenvolupar, cosa que en el cas del tèxtil mallorquí suposava una ruptura més que evident en relació amb la situació anterior, tant pel que fa a l'organització del procés productiu com pel que fa a les característiques finals de la manufactura. Si l'anàlisi institucional ens demostra l'existència d'aquesta ruptura pel que fa al sector tèxtil —altra cosa és la gerreria, el cuir, etc.—, l'adopció

d'una perspectiva més *micro* ens ho reafirma. Coneixem l'arribada a Mallorca de nombrosos artesans tèxtils que indubtablement portaren el seu model manufacturer. Aquests paraires i teixidors vinguts del sud de França i de Catalunya no sols en el segle XIII, sinó entre 1229 i la Pesta Negra, portaren el seu bagatge consolidat i tenien capacitat per a posar de forma gairebé immediata obradors, on es tractava de fabricar una producció semblant a la dels seus llocs d'origen.⁴

Els estudis de Riera Melis ens han assenyalat que la creació de la draperia de cert nivell en els Pirineus orientals, però també a Mallorca, no es pot desvincular de les decisions aranzelàries de la monarquia francesa en el sentit de prohibir l'exportació de draps semielaborats des dels seus dominis meridionals a terres controlades pel rei de Mallorca o pel comte-rei. La resposta d'aquests dos monarques fou incentivar la draperia en els seus dominis. De fet el desenvolupament d'una draperia de qualitat a Perpinyà té molt a veure amb aquesta problemàtica aranzelària (Riera, 1983, p. 173-174), però també amb el desenvolupament de la draperia a Mallorca.⁵

Tant per la problemàtica aranzelària referida com per altres qüestions, resta clar que abans de la Pesta Negra existia ja una draperia organitzada i amb un grau gens menyspreable de maduresa, tal com es deriva de l'anàlisi de tres punts fonamentals:

1. La clara regulació de l'aprenentatge i la important presència de joves vinguts de fora Regne que es col·loquen com a aprenents de paraires.
2. L'existència d'una normativa d'origen reial que regula totes i cada una de les operacions productives, de manera que s'aconseguís una producció mallorquina ben caracteritzada i fàcil d'identificar en els mercats exteriors.
3. La creació i creixement del que molt probablement sigui el primer espai industrial de Ciutat de Mallorca.

La importància d'aquests tres elements justifica que ens hi aturem. L'anàlisi dels aprenents que entre juny de 1336 i novembre de 1338 (Deyá, 2003a) firmaren el corresponent contracte d'aprenentatge és ben simptomàtica en alguns aspectes. D'un total de 101 nous aprenents, 41 eren originaris de fora de Mallorca amb la següent distribució per diòcesis: 15 de la de Girona, 7 de la d'Elna, 7 de la de Barcelona, 3 del Regne de València, 2 de la diòcesi de Tortosa, 2 de la de Tarragona, 2 de la de Vic, 2 de la d'Urgell i 1 de la de Cahors.

4. Margalida Bernat opina, com nosaltres, que l'empremta musulmana sobre el sector tèxtil mallorquí fou molt limitada i que el realment important fou l'arribada d'artesans repobladors que implantaren un sector amb les característiques vigents en els seus llocs d'origen (BERNAT, 1995, p. 21; BERNAT, 1997, p. 53, 63).

5. De la importància de la qüestió aranzelària per a entendre la potenciació de la draperia a les terres continentals i insulars dependents de Jaume II de Mallorca, com dels paral·lelismes que hi ha entre els dos territoris n'és un clar exemple que el famós mestre Bindo que arribà a Mallorca per introduir la draperia de qualitat abans havia fet una labor semblant a Perpinyà (RIERA, 1983, p. 171), ciutat a la qual tornaria després d'haver realitzat la seva tasca a l'illa (RIERA, 1977, p. 226).

Tot i que la distribució dels nous aprenents per bisbats pot ser d'interès, encara resulta més interessant conèixer el seu nom, la localitat concreta d'origen i altres informacions que ens aporta el contracte d'aprenentatge tal com es recull a l'annex 1.

Un dels aspectes que no es pot oblidar és la data de què estem parlant. Són dels darrers anys de la monarquia privativa de Mallorca. En aquells moments ja s'havien desenvolupat esforços, singularment en època de Jaume II, per a la creació d'un sector industrial mallorquí ben potent. El nom, l'origen i la resta d'informació que es reproduïx a l'annex 1 s'han extret de contractes d'aprenentatge. És a dir, es tracta de contractes entre un aspirant a aprenent i un mestre, el qual es comprometia a ensenyar l'ofici al jove i aquest no sols a aprendre, sinó que el contracte explicita —per exemple— una obligació genèrica de servir i obeir el mestre, de manera que aquest adquiriria unes amplíssimes potestats sobre el seu aprenent.

Els aprenents referits, de fet, eren repobladors. La seva edat i el contracte indiquen que havien arribat feia poc a Mallorca. Això vol dir que l'activitat industrial, en concret la tèxtil, no es pot menysprear a l'hora d'analitzar les causes que expliquen l'arribada de repobladors. Tradicionalment s'ha dit que els repobladors catalans cercaven terra o, en menor mesura, venien atrets per la importància del port de Mallorca. És evident que aquests factors, sobretot el primer, devien ser un factor essencial per a prendre la decisió d'embarcar-se cap a un lloc tan proper als musulmans. Però sigui com vulgui, el que demostren dades com les de l'annex 1 i d'altres que es recullen en aquest treball és que, una vegada arribats, una part dels immigrants, en aquest cas immigrants joves, entren en el món de la manufactura i en concret d'una draperia ja organitzada des del punt de vista gremial. Per dir-ho d'alguna manera adquireixen la seva identitat com a mallorquins, com a pobladors del Regne de Mallorca, per via de la seva dedicació a la manufactura de la llana. La dedicació al sector de nouvinguts vol dir que hi havia, en aquesta activitat en concret, unes expectatives de desenvolupament no menyspreables. El que s'ha dit fins ara confirma el que nosaltres mateixos hem indicat en altres ocasions en el sentit que cal entendre la repoblació com un procés lent i —per tant— llarg, no centrat exclusivament en els decennis immediatament posteriors a 1229, sinó que arribaria —amb alts i baixos— fins a la Pesta Negra (Deyá, 2003a; Mas, 1994).

Una de les qüestions que cal plantejar-se és si aquests repobladors que entren a l'esfera de la manufactura eren immigrants definitius o si retornarien al seu lloc d'origen passat un temps. De fet es tracta d'una pregunta que s'han fet estudiosos dels repobladors en general i no sols dels que es dedicaren a la manufactura. Les característiques de la font emprada, contractes d'aprenentatge d'una duració que es pot considerar llarga, ens dóna alguna llum respecte a això. Tot apunta que es tracta de repobladors definitius que no retornarien al seu lloc d'origen. Cal no oblidar que es tracta de persones que s'encarten per aprendre un ofici a la Ciutat i Regne de Mallorca i que aquest aprenentatge no es reconeixia a altre lloc més que a Mallorca, car era un procés dependent del gremi local que les corporacions d'altres

indrets no reconeixien per tal, per exemple, d'exercir l'ofici o ascendir a la categoria de mestres.

En termes geogràfics destaca la presència dels aprenents originaris d'Elna, diòcesi a la qual pertanyien els territoris continentals del Regne de Mallorca com ara el Rosselló i el Vallespir. De tota manera tot indica que la presència d'aquests repobladors es devia més a la iniciativa particular dels interessats que a les disposicions oficials. Com ens diu Abulafia, aspecte que nosaltres compartim tot i que no altres de la seva obra, un dels problemes principals que tingué el Regne de Mallorca en matèria econòmica fou la falta d'una veritable política econòmica que integrés en un mateix projecte les terres insulars i les terres continentals governades pel casal de Mallorca.⁶

Un altre tret que cal destacar és que alguns contractes són molt concrets a l'hora d'indicar els treballs que havien de realitzar els mossos, i recullen explícitament l'expressió *pannos tondere seu baxare* en lloc d'una referència més genèrica que trobem a altres contractes. Aquesta clàusula concreta denota l'existència de tallers especialitzats exclusivament en les darreres fases del procés productiu. En aquesta línia cal recordar que una de les activitats a les quals en aquest moment es dedicava la draperia de Mallorca era acabar el procés productiu de draps elaborats fora de Mallorca i que rebien aquí les operacions finals (Santamaría, 1955, p. 155; Deyá, 2003a, p. 350), tal com es deriva del funcionament del *camp del tirador* de què parlarem tot seguit.

A més dels immigrants que apareixen en els contractes d'aprenentatge que es resumeixen a l'annex 1, la documentació notarial proporciona notícia d'altres artesans provinents de fora de l'illa.⁷ Aquesta informació confirma l'origen gironí de la majoria dels artesans que arribaven a l'illa en el primer terç del segle XIV, o de persones que arribaven sense ser artesans però entraven en el sector tèxtil una vegada establerts a l'illa (Deyá, 2003a, p. 327). En segon lloc apareixen els artesans, paraires però també teixidors, procedents de Perpinyà, tot confirmant la importància d'aquella ciutat per al desenvolupament del sector tèxtil propi de Mallorca. Vegem, en concret, els noms dels artesans no mallorquins però residents a Mallorca en el període del primer terç del segle XIV, a partir de la documentació notarial:

Petrus Peba: tintorer procedent de Vilafranca de Conflent, a la diòcesi d'Elna.

F. Perpinianus Durandi: teixidor procedent de Perpinyà.

6. En el capítol octau Abulafia es planteja com un dels objectius a analitzar si hi hagué intents d'una major integració econòmica entre les terres continentals i les insulars de la Corona de Mallorca i, en el seu cas, avaluar el grau d'èxit o fracàs d'aquests (ABULAFIA, 1996). En altres ocasions ja ens hem referit que no creïem que Abulafia doni resposta taxativa a aquesta qüestió tot i que pareix que s'inclina pel fracàs en aquestes intencions integradores (DEYÁ, 1997b, p. 350).

7. En concret per a l'elaboració del present treball s'han buidat tots els protocols notariais datats entre 1320 i 1340 que es troben dipositats a l'Arxiu del Regne de Mallorca (ARM) o a l'Arxiu Capitular de la seu de Mallorca.

Guillem Exclet: aprenent de sastre i procedent de Palamós, diòcesi de Girona.

Poncius Cog: aprenent de teixidor i procedent de Sant Hipòlit del Rosselló, diòcesi d'Elna.

Raimundus de Nuce: aprenent de teixidor i procedent de Banyoles, diòcesi de Girona.

Bartomeus de Orto: aprenent de teixidor de Vilavenut, diòcesi de Girona.

Jacobus Company: aprenent de sastre i originari de Plegamans, a la diòcesi de Barcelona.

Guillermus Clergue: sastre de Narbona.

Petrus de Manso: teixidor originari de Perpinyà.

Barbas Cohen: jueu de Perpinyà que una vegada a Mallorca s'encarta amb el sastre, també jueu de Perpinyà, Leone di Correso.

P. Saberquera: originari d'Amer, diòcesi de Girona, i que apareix a Mallorca com a aprenent d'abaixador.

Johannes Septembris: originari de Roses, diòcesi de Girona, que apareix a Mallorca com a aprenent de teixidor.

Johannes Llebeix: paraire de Perpinyà.

Jacobus Piconi: originari de Solsona, diòcesi d'Urgell, i que a la documentació mallorquina apareix com a aprenent de Sòller.

Arnaldus de Massaneto: paraire originari de Girona.

Martinus de Ceret: originari de la diòcesi d'Elna i que a la documentació mallorquina apareix com a paraire.

Bernardus Ber: sastre, originari de Carcassona.

Johannes Menor: originari de Terol i que a la documentació mallorquina apareix com a aprenent de teixidor.

Alguns dels artesans originaris de fora de Mallorca i que documentem nosaltres ja sigui per mitjà dels contractes d'aprenentatge ja sigui per altra via els trobem formant part de societats que es desenvolupen gràcies a la vitalitat que sens dubte conegué el sector durant el primer terç del segle XIV i, en general, fins a la Pesta Negra. Així, l'any 1330 trobem Petrus Peba, tintorer de Vilafranca de Conflent, que es compromet a tintar durant un any els draps que li envii una societat formada per Jacobo Matheu, teixidor, i Bartomeu Barbarà a canvi d'un preu global de 36 lliures (Deyà, 2003a, p. 347). A la vegada alguns dels immigrants que ja trobem instal·lats a Mallorca mantenien béns o drets a les seves terres d'origen, la qual cosa indica que es tractava d'immigrants recents. És aquest el cas del teixidor de Perpinyà, F. Perpinianus Durandi, que el mes de maig de 1330 nomena procurador per a fer gestions amb els seus béns a la ciutat de la qual era originari (Deyà, 2003a, p. 347).

Tant la presència d'aquests aprenents com d'altres artesans originaris de Girona, ens obliga a demanar-nos si el tipus de draperia mallorquina d'aquests moments seria semblant a la gironina. Es tracta d'una qüestió més tècnica que econòmico-social i que, per tant, es pot obviar en un treball d'aquestes característiques. Sols volem deixar constància que la comparació es fa difícil car les ordenances gironines són posteriors a les primeres ordenances dictades per l'autoritat política mallorquina, segons les dades d'alguns estudiosos de la menestralia gironina (Guilleré, 1984, p. 19). Els estudis de Riera Melis que hem citat ja al llarg d'aquest treball i els nostres propis ens duen a pensar que, deixant de banda possibles similituds entre el tipus de producció gironina i la mallorquina, sí que es donaria a l'illa una producció qualitativament semblant a la desenvolupada a Perpinyà, tal com es deriva no sols de la presència de mestre Bindo a les dues capitals del Regne de Mallorca, sinó també de la important presència a Ciutat de Mallorca d'artesans procedents de Perpinyà o, en general, de la diòcesi d'Elna.

Els contractes d'aprenentatge als quals s'ha fet referència indiquen l'existència d'un autèntic col·legi professional dels paraires, el qual estaria sotmès més a la normativa política que regulava la draperia que no a les seves ordenances privatives. En concret l'any 1315 s'elaboraren un *Ordinament dels tintorers de Mallorca* i uns *Capítols sobre l'obratge dels draps e sobre los tixadors laners de Mallorques* (Bernat, 1986, p. 65). Tres reflexions cal fer sobre aquesta normativa:

a) S'ha d'entendre com l'intent de fabricar un tipus molt determinat de drap, de manera que l'impuls d'una draperia concreta seria, sobretot, una *decisió política*.

b) Això no vol dir que fos una decisió, per així dir-ho, *neutra socialment*, més aviat el contrari; els que redactaren la normativa foren dos mercaders del moment: Bernat Bertran i Bernat Umbert; es tracta d'un fet fonamental, car els mercaders —el capital en altres paraules— es converteixen en la direcció del sector; es tracta d'un cas concret de la importància dels mercaders i de la seva conversió en mercaders-fabricants, tal com s'ha explicat a la introducció d'aquest treball

c) A la citada documentació ja es diu que un dels problemes era el de la deficient qualitat, vinculada a l'entrada dins el sector de persones alienes a aquest o amb molt poca formació professional.

El disseny del tipus de manufactura que es volia produir es donà més o menys en el mateix temps en què es donava la primera passa cap a una planificació de la localització industrial urbana, aspecte que diferencia clarament la ciutat islàmica de la feudal. El propi rei Sanç intentà centralitzar l'activitat dels paraires a una zona concreta de la ciutat alta que es coneixeria amb el nom de *parayria nova*, al voltant de l'actual carrer de Jaume II (Deyá, 2003a, p. 345). Però el veritable espai industrial seria el camp del tirador, on no sols s'estiraven les robes de llana una vegada acabat el seu procés productiu, sinó que també concentrava històricament les cases

de tint. Efectivament, les robes de llana una vegada teixides han de passar per un molí per tal que amb l'aigua, el sabó i unes masses s'elimini la brutícia i el greix que encara tenien per l'oli emprat en el procés productiu; posteriorment la major part dels teixits es tintaven i després s'havien d'estirar per tal d'adquirir les seves dimensions idònies segons les ordenances. Com que els draps eren molt llargs es necessitava un gran espai per a fer-ne l'estirat.⁸ Per tal de fer això es reconvertí una antiga vinya en camp del tirador. Es tractava d'un indret situat fora les muralles, concretament enfront de l'antiga porta de Jesús, i més o menys on avui hi ha les instal·lacions del club militar Es Fortí. La decisió de convertir aquella antiga vinya en espai industrial és de 1322. L'any 1324 es va fer la cessió en emfiteusi dels solars per a la construcció dels tiradors. És a dir, el gran solar es dividí en unitats més petites per tal que cada fabricant tingués un lloc on poder estirar, i per tant acabar, els draps que elaborava.

Però per ventura el més important és que de seguida aquestes infraestructures industrials ja propietat d'artesans o mercaders concrets, de fet artesans-fabricants o mercaders-fabricants, entraren en un dinàmic mercat de compra-venda que nosaltres hem reconstruït, si més no parcialment, fins 1343 (Deyá, 2003a, p. 347-348). És a dir, els artesans i, sobretot, els mercaders-fabricants més rics compraven els tiradors als més pobres, de manera que aconseguint més espai per a estirar els seus draps podien augmentar la seva producció. Nosaltres hem aconseguit reconstruir aquest moviment de compra-venda, de manera que hem detectat els empresaris del sector que tenien més importància, que lògicament eren els que compraven tiradors (Deyá, 2003a, p. 354).

Tant els primers compradors, aquells que compraren solars quan s'establí la zona amb la finalitat de construir-hi tiradors, com els artesans o mercaders que compraren solars o tiradors a altres emfiteutes foren majoritàriament paraires, però també mercaders. Sols apareixen dos teixidors, ofici que per tot arreu dona molts menys artesans-fabricants que els paraires. La llista dels propietaris de tiradors en qualsevol moment des de la creació del camp fins a la Pesta Negra, i per descomptat després, demostra el protagonisme dels artesans-fabricants i dels mercaders-fabricants. A més, paraires enriquits i mercaders adquirien tintoreries, amb la qual cosa el seu control del procés productiu era total (Deyá, 2003a, p. 348).

La part forana no visqué d'esquena a aquesta expansió del sector prèvia a la Pesta Negra. Ens consta que a algunes localitats, com ara Sóller, es fabricaven totalment draps que després eren venuts a Ciutat, la qual cosa ve confirmada per l'existència de molins drapers a aquella vila (Deyá, 2003a, p. 351).

8. Pel que fa a les dimensions dels draps i altres aspectes tècnics de la manufactura i les eines es pot consultar el treball de Margalida BERNAT (1995).

LA SITUACIÓ DURANT I DESPRÉS DE LA CRISI BAIXMEDIEVAL: LA CONFORMACIÓ D'UNA INDÚSTRIA D'EXPORTACIÓ

Resulta evident que la superació de la Pesta Negra aprofundí la dedicació ramadera de Mallorca, la qual cosa unida a l'existència de mercats protegits on els draps mallorquins, com els catalans, comptaven amb un avantatge comparatiu propicià encara més el caràcter exportador de la draperia mallorquina. Efectivament, l'expansió catalanoaragonesa posterior a l'annexió definitiva del Regne de Mallorca a la Corona d'Aragó suposà, sobretot des de la incorporació de Nàpols, l'existència de mercats on la draperia catalana i mallorquina tenia un accés preferent. És aquest un tret que cal no oblidar quan es parla de l'intercanvi blat-draps i de la perifertització del *Mezzogiorno*.⁹

El caràcter exportador que ben aviat adquirí la draperia mallorquina juntament amb el fet que a Mallorca la possessió d'un taller no és monopoli dels mestres gremials, sinó que —al manco pel que fa a la draperia— qualsevol persona pot ser propietària d'un taller sempre que compti amb els serveis d'un mestre assalariat (Bernat, 1986, p. 75), fomentà no sols el protagonisme dels mercaders sinó la seva entrada directa en l'esfera de la producció fins a convertir-se en els directors del procés productiu de forma global. Una altra conseqüència de l'entrada de l'element mercantil dins l'esfera de la producció fou el caràcter altament especulatiu que adquirí el mercat de matèries primeres i singularment la llana mallorquina, a la qual rarament tenien accés la major part dels paraires i altres artesans del sector. Tot i la possibilitat legal de fer-ho, els mercaders no eren habitualment titulars d'un taller, sinó que engegaven un procés productiu altament descentralitzat tipus *verlagsystem*, on el mercader capitalista reparteix la matèria primera entre artesans que a casa seva o a petits tallers desenvolupen —parcialment o total— el procés productiu.¹⁰ Precisament aquest sistema altament descentralitzat que permetia —fins i tot emparava— l'ús de mà d'obra amb molt escassa o nul·la formació exigia la creació d'un sistema de control de la qualitat de les manufactures. La concreció d'aquesta necessitat fou l'examen de les manufactures conegut amb el nom de *la bolla del redreç* i imposat a partir de les ordenances decretades per la universitat, no per cap gremi dels vinculats amb la draperia, l'any 1486 (Deyá, 1997a, p. 57 i seg.).

9. No es tracta d'una situació exclusiva del segle xv. Els estudis de Giuffrida referits al consum de tèxtils a la Sicília del segle xvi ens indiquen la vigència d'estructures comercials antigues. Així, l'autor citat recull la gran importància de la draperia mallorquina en el consum tèxtil de Sicília a la primera meitat del segle xvi (GIUFFRIDA, 1976, p. 191).

10. Com és ben conegut aquesta forma d'organització laboral de la manufactura suposa la submissió gairebé total del treball al capital, de l'artesà al mercader. Contrasta aquesta situació amb la pròpia del *kaufsystem*, on l'artesà manté una autonomia molt més ampla, car en principi és propietari de les eines que empra i de la matèria primera que transforma i es limita a vendre la manufactura elaborada o semielaborada al mercader, que la col·loca en el mercat de destinació (KRIEDTE, MEDICK i SCHLUMBOHM, 1986, p. 490).

Com a màxim a vegades es desenvolupen en el taller o domicili del mercader-fabricant o artesà-fabricant algunes etapes del procés productiu, sobretot les darres i —més rarament— les anteriors a la filatura, és a dir les de preparació de la matèria primera. Els exemples de la producció de manufactures de forma altament descentralitzada poden ser molt nombrosos. Per a principis del segle xv tenim el cas de Gil Loçano, que fa arribar a Mallorca llanes procedents de Menorca per tal d'engegar un procés transformador que inicialment coordina un teixidor empleat seu. Era aquest teixidor el que distribuïa la llana a les filadores i el que realitzava el teixit, fase després de la qual els draps crus eren enviats a un paraire que continuava la coordinació de la tasca, incloent-hi la gestió del tintatge. Aquest procés transformador a instància d'un mercader es trobava facilitat per l'origen menorquí de Gil Loçano (Deyá, 1997a, p. 98).¹¹ A l'altre cap del segle xv, l'any 1501, Pere Arnau —probablement mercader— ens dóna un altre clar exemple. No sols compra la llana, la distribueix entre dones, que la filen, i lliura el fil a un teixidor sinó que ens consta que almenys una part de la seva producció acaba a mercats exteriors, concretament a Sicília (Deyá, 1997a, p. 102 i seg.), de manera que el cicle *adquisició de matèria primera-transformació en la seva totalitat-comercialització* es tanca i és dut a terme totalment de la mà del capital mercantil com és propi de les indústries d'exportació. Cal destacar d'aquest mercader concret tres aspectes:

1. Que algunes de les fases del procés productiu es desenvolupen en el seu domicili (les anteriors a la filatura però també les darreres operacions com ara el cardat dels draps o embuscar).

2. L'ús d'esclaus en el treball industrial.

3. La producció de draps és, com era habitual en el cas dels grans mercaders-fabricants, una més de les seves activitats.

És evident que en el segle xv la draperia mallorquina era una draperia d'exportació, la qual cosa divulgà enormement la producció de draps tot i que amb una gran diversitat tipològica de les empreses productores:

a) Els mercaders-fabricants que, com l'esmentat Gil Loçano, adquireixen matèria primera i posen en funcionament un procés transformador altament descentralitzat.

b) Mercaders-fabricants que van un poc més enllà i no posen en funcionament un sistema totalment descentralitzat, sinó que concentren algunes fases del procés productiu a casa seva o a tallers seus, sobretot aquelles que requereixen una menor inversió com ara cardar o abaixar.

c) Una passa més en relació amb el cas anterior és el dels mercaders-fabricants que fan el mateix que els anteriors però amb una major introducció dins l'esfera de la

11. Per a més informació sobre la família Loçano es pot consultar el treball que li dedicà Gabriel LLOMPART (1984).

producció; individualment o per mitjà de companyies per ells participades són propietaris o, almenys, tenen l'usdefruit dels molins i/o tintoreries on s'acaba el procés productiu.

d) Els paraires que podem anomenar tradicionals, que o bé treballen per compte d'un mercader-fabricant tot coordinant bona part del procés productiu o bé no depenen d'ells per al subministrament de matèries primeres però sí que els venen les manufactures una vegada concloses (model *kaufsystem*).

e) Els paraires més rics, autèntics artesans-fabricants que no sols controlen les fases que tradicionalment coordinaven (filatura, teixit, etc.), sinó que aconsegueixen tenir o gestionar tintoreries i molins. Evidentment si els mercaders-fabricants —partint del comerç— s'infilten dins l'esfera de la producció, aquests artesans-fabricants, partint de la producció, entren dins l'esfera de la comercialització, i viatgen fins i tot alguns d'ells als mercats consumidors com ara Sicília.

Aquesta tipologia es completa amb una multitud de *microempreses*, categoria dins la qual entrarien des dels traginers que vivien transportant la producció semi-elaborada de l'un a l'altre dels llocs on es desenvolupava el procés productiu descentralitzadament, fins als teixidors que treballaven per altri, filadores, etc. Per altra banda, l'impacte de la demanda exterior no fou, no podia ser tècnicament, sols sobre la manufactura urbana. El procés de confecció d'un drap és tan llarg que la producció a gran escala no es podia desenvolupar sols a Ciutat tant per raons d'espai com per raons de la quantitat de mà d'obra necessària. Ja Quadrado indicà la importància de l'activitat drapera a diverses viles de Mallorca durant el segle xv (Quadrado, 1847, p. 54). El desplaçament de part del procés productiu al camp responia tant a la falta de mà d'obra a la capital com a motius econòmics. Així, pel que fa als darrers anys del segle xv i primers del xvi pràcticament el cost de filar la llana per elaborar un drap setzè a Ciutat era el mateix que costaven totes les fases del procés productiu fins el teixit (aquest inclòs) en un àmbit rural (Deyá, 1997a, p. 119).

ELS SEGLES XVI I XVII: LA INDÚSTRIA TÈXIL EN EL MODEL SOCIOECONÒMIC DE LA POSTGERMANIA

Si la importància de l'estudi de la draperia del segle xv es troba a analitzar el comportament d'una indústria d'exportació en el moment de superació de la crisi baixmedieval, l'estudi del mateix sector durant els segles xvi i xvii es fa especialment interessant si se'l posa en relació amb la resta de l'economia mallorquina i amb el triomf definitiu d'un model concret després de les Germanies.

Artisans enriquets —essencialment paraires— però sobretot mercaders seguien essent els principals directors del procés productiu. Des d'un altre enfocament, la draperia demostrà en aquest període la seva capacitat d'adaptació tant a les noves circumstàncies mallorquines com a les generals de la Mediterrània. Pel que fa a les primeres, el triomf definitiu de la gran propietat i la seva dedicació preferent al ce-

real deixava una important reserva de treball —mesurable en nombre de persones però sobretot en temps— a disposició de la draperia i, tot i que menys, d'altres activitats del secundari. Aquesta situació d'una reserva de mà d'obra susceptible de ser emprada en el sector secundari es pot presentar des d'un altre punt de vista, en el sentit que les noves circumstàncies agràries *obligaven* a l'existència d'aquestes activitats que es poden anomenar complementàries si s'analitzen des de l'òptica dels ingressos que rebia la mà d'obra empleada en aquelles activitats. De qualsevol manera, no es poden considerar activitats complementàries si s'analitzen en termes macroeconòmics o en termes socials. Des del primer punt de vista citat (el macroeconòmic) aquestes activitats no es poden qualificar de complementàries si es considera el paper estratègic de la draperia dins la balança de pagaments o el valor afegit no menyspreable que generaven. Des d'aquesta òptica la mà d'obra rural tingué un paper molt important per a la indústria drapera, de manera que des de la perspectiva social no poques famílies aconseguien, per via d'una activitat parcial, uns ingressos cabdals per a la seva economia car moltes vegades aquests diners podien suposar arribar o no al mínim indispensable per a la subsistència. Aquesta simbiosi entre força de treball disponible —sobretot rural— i necessitat de mà d'obra per part del sector manufacturer més important del Regne permetia obviar importants inversions de capital fix i, per tant, també innovacions tecnològiques directament relacionades amb un augment de la productivitat.

La situació illenca descrita era totalment compatible amb la del sector draper a escala europea. Si durant l'edat mitjana i bona part del segle *xvi* la producció mallorquina, com bona part de la catalana, es dirigia a mercats exteriors que de fet eren protegits, a mesura que avançava el cinc-cents i sobretot durant el segle *xvii*, la competència de les robes nòrdiques —de llana o de fibra vegetal— es va fer palesa. A partir dels anys trenta del segle *xvi* la normativa proteccionista de què catalans i mallorquins havien gaudit pel que fa al seu comerç amb Sicília i el sud d'Itàlia va ser obviada tot i la seva formal renovació (Torres, 1992, p. 222). La conseqüència fou l'entrada en aquells mercats, de mà dels genovesos, de la producció nòrdica. Tot i això cal no perdre de vista el següent:

1. Al llarg de la primera meitat del segle *xvi*, la meitat de les robes que arribaven a Sicília eren de producció mallorquina (Giuffrida, 1976, p. 191).

2. Durant la resta del segle *xvi* i tot el *xvii* els contactes amb el Mezzogiorno continuaren i els draps seguiren essent una part essencial d'aquest flux mercantil, sobretot si s'analitza des d'una perspectiva de mercaders i comerciants concrets (Deyá, 1998, p. 140 i seg.).

I és que la draperia mallorquina era durant la primera meitat del segle *xvi* —i ho seguiria essent posteriorment— altament competitiva per via del preu, la qual cosa no vol dir que no hagués canviat la seva oferta, sinó més aviat al contrari. Precisament per seguir essent competitiva havia reconvertit la producció mallorquina cap a un producte de menor cost, de fet un producte molt distint a aquell ofert als mercats

exters en el segle xv, la qual cosa en un principi no suposà pèrdua de clients sinó tot el contrari. Dos exemples ben clars sobre això:

a) La forma gens traumàtica i relativament ràpida en què Mallorca adopta la nova draperia, sobretot l'estamena, en substitució de la draperia medieval; l'estamena s'arribarà a convertir amb escreix en el tipus de roba més fabricat a Mallorca (Deyá, 1998).

b) Alguns canvis tècnics destinats, tot i que no exclusivament, a la reducció de costs com és ara el pas de la tina en calent a la tina en fred dut a terme l'any 1590 (Bernat, 1995, p. 117) o l'acceptació al llarg de la segona meitat del segle xvi de productes mordents i tintoris que abans estaven prohibits per ser de mala qualitat però que ara foren acceptats (Deyá, 1998, p. 33 i seg.).

En aquestes circumstàncies no ens ha de sorprendre que la indústria rural no sols es mantingués sinó que n'augmentés la importància. No es tracta sols que la filatura es fes a la part forana. A més —a diferència del que passa a les zones especialitzades en una producció de qualitat com ara Segovia (García Sanz, 1986, p. 212)— el teixit es desenvolupa també en un àmbit rural i a poc a poc tot el procés productiu, incloses les darreres fases de la transformació. Aquesta importància de la indústria rural no sols fou reconeguda institucionalment amb la creació de gremis de paraires i teixidors de llana —també de lli— a diverses viles del Regne: és que, a més i centrant-nos en el cas de la llana, les dades quantitatives de què disposem són ben significatives:

— L'any 1570, quan un sol gremi de teixidors de llana aglutinava els artesans de Ciutat i de la part forana, la corporació tenia setanta-sis membres a diverses viles de l'illa. A aquesta xifra s'ha de sumar el nombre de teixidors no agremiats, el qual no seria menyspreable atesa la tradició existent fins aleshores i altres factors com ara l'existència d'un dinàmic mercat d'eines de segona mà. En concret els setanta-sis membres del gremi de teixidors de llana residents a les viles es distribuïen així: ¹²

Llucmajor: 8	Alcúdia: 2	Petra: 3	Manacor: 7
Porreres: 6	Alaró: 4	Muro: 2	Sineu: 3
Artà: 8	Algaida: 2	Sa Pobla: 2	Pollença: 12
Santa Margalida: 2	Felanitx: 2	Montuïri: 2	Inca: 11

— De tota manera la xifra de 1570, relativa als teixidors de llana dependents del gremi de Ciutat i que habitaven a la part forana ens diu ben poca cosa com gairebé totes les dades que no es contextualitzen. Les dades de 1584 ens poden ser de més utilitat. Llavors el gremi comptava amb cent trenta-sis membres residents a Ciutat i

12. Aquestes dades varien, tot i que mínimament, respecte a les publicades per nosaltres mateixos en un altre treball (DEYÁ, 1988). De tota manera les variacions són de molt poca rellevància i de cap manera afecten allò que s'afirmà en aquella ocasió.

cent quatre a la part forana (43,33 %) (Deyá, 2000, p. 543). En aquesta mateixa data hi havia a les viles no menys de quatre-cents trenta-dos paraires (Deyá, 1988, p. 20):¹³

Manacor: 62	Artà: 68	Muro: 27	Sencelles: 6
Alcúdia: 28	Sa Pobla: 16	Alaró: 38	
Binissalem: 7	Valldemossa: 6	Campanet i Búger: 19	
Selva: 23	Sóller: 52	Pollença: 80	

Sobre aquesta distribució cal fer dues reflexions. En primer lloc destaca com la zona de l'illa més adequada al conreu de cereal presenta un nombre d'artesans bastant menor que les zones de muntanya. En segon lloc no s'ha de perdre de vista que les xifres aportades amaguen una realitat més grossa. Per davall de teixidors i paraires hi havia centenars de persones que de fet es poden considerar microempreses: filadores, gent que prepara la matèria primera, traginers, etc. L'impacte d'aquesta activitat i d'altres de secundàries, tot i que no es pot mesurar, no devia ser gens menyspreable en termes de producció dins el conjunt de l'economia mallorquina i en termes de distribució de renda, si bé des d'aquest darrer punt de vista la seva importància seria més qualitativa que quantitativa: són ingressos modestos en termes absoluts però indispensables per a la supervivència de qui els cobra.

— Relacionat amb el que s'acaba de dir, una dada de gran importància és que durant la segona meitat del segle *xvi* sols les viles d'Inca i Pollença suposaven al voltant d'un 20 % de la recaptació del *dret del llanerol* (Deyá, 2000, p. 544). Aquest impost gremial és un índex ben útil per a determinar l'evolució i distribució geogràfica de les microempreses a les quals ens hem referit, car gravava a tota persona que sense ser del gremi de paraires es dediqués a transformar o fer transformar a altres persones llana amb finalitat mercantil, és a dir a empresaris que no formaven part del gremi. Eren els anomenats *llaneros*, que existien durant els segles *xvi* i *xvii* tant a la part forana com a Ciutat.

La importància de la producció rural fou tal que la seva existència és una causa de la gran transcendència dels *cruetjadors* a Ciutat de Mallorca durant el segle *xvii*. Es tractava de paraires urbans pobres que gairebé es dedicaven exclusivament a les darreres fases del procés productiu sobre peces de roba crues fabricades per paraires o mercaders rics a la part forana i que eren enviades a Ciutat per rebre sols l'acabat i ser comercialitzades a la capital o embarcades cap a mercats exteriors (Deyá, 1998, p. 48).

El procés productiu altament descentralitzat, l'existència de mà d'obra abundant, l'absència d'una inversió fixa important, juntament amb altres circumstàncies que es deriven del que hem dit fins ara, es reflectien en uns costos de producció on el

13. Per a l'any 1584 no tenim les dades d'Inca, localitat que l'any 1590 tindrà gremi propi amb un total de 43 paraires.

MANUFACTURA I ANTIC RÈGIM:
UNA VISIÓ DE LLARGA DURADA DEL CAS MALLORQUÍ

preu de la matèria primera i sobretot de la llana tenia una gran pes. Així ho indiquen les diferents reconstruccions d'aquests costs a les quals hem procedit (Deyá, 1998, p. 133) i que reflectim a la taula 1.

TAULA 1
COST DE PRODUCCIÓ D'UN DRAP SETZÈ AL VOLTANT DE 1520

<i>Matèria/treball</i>	<i>Import en lliures (ll.), sous (s.) i diners (d.)</i>			<i>Part del cost total (%)</i>
Llana	3 ll.	5 s.		36,31
Filatura	1 ll.	3 s.		12,84
Tissatge i ordit		10 s.		5,58
Adobar	1 ll.			11,17
Tintar de negre	2 ll.	5 s.		25,13
Tirador		2 s.	7 d.	1,11
Apuntar		1 s.	2 d.	0,55
Bolles			4 d.	
Altres despeses		12 s.		6,70
Cost de transformació	5 ll.	14 s.	1 d.	63,68
Cost de producció	8 ll.	19 s.	1 d.	

Les fonts treballades (dret de la bolla del redreç i drets gremials) ens han permès destriar els períodes d'expansió i de recessió de la draperia mallorquina tret de la segona meitat del segle XVI. Així, el període immediatament posterior a les Germanies (1530-1555) no es pot considerar catastròfic, car la producció es mantingué en valors més o menys constants, si bé s'observa una suau —tot i que nítida— disminució a partir de 1537.¹⁴ No hi ha dubte que durant aquests anys els contactes amb el sud

TAULA 2
NOMBRE DE PECES TOTALMENT O PARCIALMENT ELABORADES A CIUTAT

1529-1530: 8.171 ¹⁵	1536-1537: 7.126	1543-1544: 7.468	1550-1551: 7.853
1530-1531: 11.910	1537-1538: 7.583	1544-1545: 9.298	1551-1552: 7.147
1531-1532: 9.474	1538-1539: 7.244	1545-1546: 9.550	1552-1553: 7.360
1532-1533: 8.533	1539-1540: 7.323	1546-1547: 7.166	1553-1554: 7.583
1533-1534: 9.550	1540-1541: 7.200	1547-1548: 7.633	1554-1555: 7.808
1534-1535: 9.296	1541-1542: 6.954	1548-1549: 8.560	
1535-1536: 9.120	1542-1543: 6.849	1549-1550: 7.887	

14. Les recaptacions a la caixa de la bolla del redreç i el nombre de bolles gastades es recullen a l'annex II.

15. Els exercicis que aquí es recullen comencen sempre l'1 de novembre del primer any indicat i acaben el 31 d'octubre del segon que s'esmenta.

d'Itàlia continuaren essent importants. El nombre de bolles gastades per tal de marcar les peces quan eren inspeccionades per agents depenents de la universitat (la bolla del redreç) ens permet fer una reconstrucció a títol orientatiu del nombre de peces que totalment o parcialment s'elaborava a Ciutat (Deyá, 1998, p. 89) i que reflectim a la taula 2.

La qualitat de les robes produïdes podia variar d'un any a l'altre, la qual cosa es pot observar gràcies al fet que tenim les recaptacions en diners i el nombre de bolles gastades. Per a la primera meitat del segle XVI cada peça gastava el mateix nombre de bolles independentment de la seva qualitat, però no totes pagaven el mateix, per la qual cosa en els anys en què augmenta el nombre de bolles gastades i no ho fa la recaptació o aquesta disminueix significa que es produïren més peces però de qualitat inferior. De fet aquestes dades indiquen que durant els biennis 1544-1545 i 1545-1546 hi hagué un intent d'augmentar la qualitat de les manufactures, car amb relació als anys anteriors la recaptació pujà molt més que no el nombre de bolles gastades. Les informacions dels anys posteriors indiquen que aquesta tendència s'abandonà, de manera que si es dóna una especialització de la draperia mallorquina és les robes de qualitat més comuna (Deyá, 1998, p. 90).

Per altra banda hi ha indicis per a pensar que l'augment de la producció drapera es dóna després de moments de males collites. Sols tres reflexions:

a) El nombre més elevat de bolles gastades i, per tant, de producció de peces es situa en el primer lustre dels anys trenta, després d'un seguit de males collites; així, la màxima producció de draps (exercici 1530-1531) té lloc després de la segona collita més baixa de tot el segle XVI pel que fa al blat i una de les més baixes pel que fa a la resta de cereals, la collita de l'any 1530 (Juan, 1978, p. 94-95).

b) La recuperació de la producció tèxtil de 1545 i 1546 segueix la mala collita del 1545 després d'un seguit d'anys d'augment de la producció de blat a l'illa.

c) Durant el segle XVII la major producció de teixits de llana es centra en la primera meitat de segle, precisament quan sovintejaren les males collites.

Això demostra que el sector secundari no es pot entendre aïlladament de la resta de l'activitat econòmica i de la simbiosi existent entre draperia i situació agrària a la Mallorca d'Antic Règim i en general a tota l'Europa preindustrial.¹⁶

Els anys que van del 1609 al 1619 presenten els índexs de major producció si analitzem les recaptacions obtingudes a la caixa de la bolla del redreç i la quantitat de bolles gastades per a marcar els draps fabricats a Mallorca (vegeu annex II). La importància de la producció tèxtil d'aquests anys ens ve confirmada per la recaptació de drets gremials que coneixem gairebé per a la totalitat del segle XVII, tot confirmant la importància de la draperia durant tota la primera meitat del segle XVII i

16. L'estudi de García Sanz sobre Segovia durant l'Antic Règim segueix sent ben il·lustratiu de la necessitat d'analitzar l'evolució del sector manufacturer tenint ben present la situació agrària (GARCÍA SANZ, 1986, p. 218 i seg.).

singularment el primer terç (Deyá, 1998, p. 92 i seg.). Les dades del període 1648-1687 que la informació gremial permet fer extensives a tota la segona meitat del segle indiquen que ens trobem davant un període de recessió enfront de l'expansió del període immediatament anterior.

L'evolució de la producció que s'acaba de resumir, la distribució del cost de transformació entre les distintes operacions, etc., tot tendeix a indicar l'alt grau de racionalitat amb què s'actuava. Atès el model adoptat, la competitivitat s'havia d'aconseguir per mitjà de la reducció de preu, sobretot si es té en compte:

a) La creixent competència de les robes del nord i de les robes no necessàriament de llana fins i tot en els mercats teòricament privilegiats pels mallorquins i també pel que fa al mercat interior.

b) La reducció de costos que a nivell europeu es dona a tota mena de robes, però sobretot a les robes de categoria superior a la mallorquina, de manera que robes d'altres indrets augmentaven la franja de la demanda que cobrien, fet que devia ser encara més important si es té en compte l'augment de renda que bona part de la població conegué durant el segle *xvi* i, sobretot, en el *xvii* o —almenys— en distints moments d'aquest llarg període segons la zona de què es parli.

A la reducció de costos obeeixen en bona part les següents mesures que es detecten des de la fi de les Germanies fins a finals del segle *xvii*:

1. L'adopció de la nova draperia que permet emprar llana de menor qualitat i estalviar diners en les primeres fases del procés productiu (la llana sols s'ha de pentinar i no necessàriament cardar) però també a les darreres, car no sempre és indispensable que la peça de la nova draperia passi pel molí.

2. L'adopció d'un nou sistema de tintar i l'acceptació de productes mordents i colorants de menor qualitat però molt més econòmics i —ja en el segle *xvii*— una reducció d'algunes de les feines que els tintorers desenvolupaven de forma exclusiva, juntament amb dues reformes del *dret del segell* que passà de gravar les robes de llana d'un 23,75 % a un 7,5 % (Deyá, 1989, p. 751).

A llarg termini l'objectiu de ser competitius per via de reducció dels costos de producció, i per tant dels preus, pareix que es complí si s'observen els costos de transformació de la draperia mallorquina a principis del segle *xviii* (Deyá, 1998, p. 206-207) i es comparen amb els del segle *xvi* reproduïts més amunt. La pregunta és, per tant, bastant òbvia: si s'aconseguí una reducció dels costos i singularment del tintat, que era en un principi la fase més cara, per què la draperia no seguí essent en el segle *xviii* un sector tan dinàmic com havia estat en moments anteriors? Com gairebé sempre la resposta no pot ser única ni centrada en el segle *xviii*. Ja durant la segona meitat del *xvii* la draperia mallorquina està lluny dels nivells de producció i exportació documentats abans de la pesta de 1652. No oblidem que fou en la segona meitat del segle *xvii* quan el vell comerç d'arrels medievals de blat a canvi de draps, de gran importància per a entendre la conversió de la draperia mallorquina en una indústria d'exportació,

entrà en el seu col·lapse definitiu (Aymard, 1976, p. 135). Paral·lelament a aquestes creixents dificultats per a mantenir mercats exteriors per part de la draperia mallorquina, no hi pot haver dubte de la cada vegada major importació de robes fabricades amb altres fibres gràcies a la falta d'una política aranzelària compromesa amb la indústria del país. Cal recordar que els ingressos que el Regne rebia de la importació d'aquests teixits eren indispensables per a pagar el deute del Regne que en el segle XVII ja no era extern sinó intern i, per tant, cobrat per l'oligarquia regnícola. El resultat de la importació massiva de teixits i de la crisi de l'exportació de robes de llana era una balança comercial clarament deficitària, agreujada òbviament en els moments de dèficit cerealícol·la greu. El problema era, *mutatis mutandis*, el mateix que s'havia presentat a les darreries de l'edat mitjana i que s'havia resolt, precisament, amb l'exportació massiva de productes tèxtils mallorquins. Ara s'optà —a més de per l'exportació d'oli, que adquireix durant el segle XVII les seves grans dimensions— per potenciar l'exportació d'alguns productes agraris o els seus derivats tal com es pot observar al pla que es redactà l'any 1688 (Deyá, 1998, p. 100).¹⁷

No s'ha de concloure que la crisi de la draperia fou una crisi del sector tèxtil en general i, molt menys, una crisi irreversible per a l'economia del Regne. Això hauria passat si la situació econòmica mallorquina del segle XV s'hagués mantingut fins a la darrerria del XVII, però hi havia hagut importants canvis. A la darrerria del sis-cents la crisi de la indústria de la llana fou compensada parcialment per l'augment en la transformació del lli i el cànem tant a Ciutat com, singularment, a la part forana. A més cal no oblidar el següent:

— Els teixidors de lli també treballaven robes fabricades a partir de la mescla de fibres, la qual cosa suposa un grau de flexibilitat cap al mercat que els productors de llana no podien realitzar atesa la major regulació del seu sector i la major —encara que no total— vigència de principis gremials que de cap manera es donaven al sector de les fibres vegetals.

— En aquest context els teixidors de lli es dedicaven a la confecció de robes de cotó a les quals es donava el nom de *cotonines* ja en el segle XVII.

— El paper que tradicionalment havia tingut la producció drapera mallorquina a la balança comercial ara podia ser assumit —de fet ho era— per l'exportació d'oli; una exportació que, pel que sabem per ara, fou massiva precisament a la segona meitat del XVII però que fins aleshores —i sobretot durant bona part del segle XVI— no pareix que pogués garantir el subministrament de blat al Regne, tant pel fet que la producció no era tan elevada com ho serà en el sis-cents com per la inexistència d'una xarxa comercial d'abast internacional que garantís de forma sistemàtica aquest canvi de cereal per oli.

17. El compliment d'aquest pla que sota determinades condicions permetia exportar llegums, vi, aiguardent i altres fruits de la terra fou una de les peticions de tipus econòmic que les autoritats regnícòles lliuraren als representants del pretendent Carles quan l'illa caigué, l'any 1706, sota domini dels austriacistes (DEYÁ, 2007, p. 204).

— L'augment de la producció de cereal, però també d'altres productes, en el camp mallorquí i les bones collites que en general hi hagué a la segona meitat del sis-cents —sobretot si se les compara amb la primera— feien que la fi del paper cabdal que les exportacions draperes havien tingut en el sistema d'intercanvis dels segles xv i xvi es veiés sense massa consternació per part de les autoritats polítiques, a l'inrevés de com es veien en el segle xv i en el xvi els rumors referents a dificultats per a col·locar les robes mallorquines a mercats exteriors.

Les dades que tenim per a la darrerria del segle xvii i el xviii assenyalen, a més, una substitució de la manufactura de la llana per la del lli i cànem, la qual cosa ens demostra com la manufactura tèxtil a Mallorca, igualment que altres sectors del secundari, es caracteritza durant l'Antic Règim per la seva capacitat d'adaptació a les noves circumstàncies i singularment a les noves exigències del mercat. Si durant el segle xvi la conjuntura obligà a substituir la vella draperia mallorquina per la nova draperia, ara era el moment de deixar el sector que tradicionalment s'havia desenvolupat en el Regne i impulsar el sector tèxtil a partir de fibres vegetals (lli, cànem, cotó) tant a Ciutat com a la part forana. Les dades referents a aquest procés tampoc ens falten:

— Dels vuitanta-sis exàmens que atorgà el gremi de teixidors de llana i lli de Manacor entre 1650 i 1685, seixanta-dos (72,09 %) corresponen al sector del lli i cànem (Deyá, 1998, p. 112).

— L'elevat nombre de teixidors de lli existents en els darrers anys del segle xvii i principis del xviii. El 1705 el nombre de membres del gremi de teixidors de lli de Ciutat s'apropava als 1.500 i entre el 1691 i el 1705 el mateix gremi havia creat sis-cents vint-i-sis nous mestres, la qual cosa fa una mitjana de 44,71 cada any.¹⁸

La conjunció de tots els factors assenyalats fins el moment —política aranzelària poc compromesa amb el sector, especialització i diversificació agrícola, presència de roba estrangera i una elaboració creixent de manufactures a partir de fibres vegetals— coadjuvava a la disminució de l'activitat drapera i l'expansió de la indústria de lli, cànem i cotó. El fenomen es va veure agreujat si tenim en compte que la major part de la producció drapera es desenvolupava segons el model de *verlagsystem*, per la qual cosa resultava molt fàcil desviar el capital cap a altres activitats. La pèrdua de mercats exteriors, singularment italians, degué col·laborar a la nova situació però molt menys del que alguns han pretès. De tota manera cal indicar que aquesta crisi de la draperia mallorquina fou sobretot de la draperia urbana, mentre que la rural pareix que aguantà molt millor, com es deriva de l'existència d'un important

18. S'ha de tenir en compte que el gremi de teixidors de lli de Ciutat tenia jurisdicció sobre la major part de l'illa, car en aquestes dates sols hi havia gremi propi de teixidors de lli o conjuntament de teixidors de lli i llana a Artà, Sineu, Inca i Alcúdia. De fet, l'any 1674 el gremi de teixidors de lli de Ciutat havia recuperat la jurisdicció sobre les viles de Campos, Montuïri, Lluçmajor, Porreres, Pollença i Manacor. Això no vol dir que Manacor i Pollença no recuperessin gremi propi de teixidors de lli en el segle xviii.

nombre de paraires urbans que es limitaven a ser *cruetjadors* de roba que havia rebut la major part del procés productiu a la part forana. En altre ordre de coses la draperia —igual que va fer la manufactura mallorquina de la seda en el segle XVII— respongué a les noves circumstàncies augmentant algunes produccions destinades al consum menys exigent. La creixent producció de flassades a la darrerria del segle XVII n'és un clar exemple (Deyá, 1998, p. 103).

Si el descens en la producció de draps es vincula amb una modificació —si més no parcial— del panorama econòmic general de l'illa i amb una creixent diversificació i especialització agrària cal que ens interroguem sobre els aspectes següents:

1. Les relacions entre la manufactura rural i l'agricultura.

2. El paper que tingué la manufactura rural en aquest procés de diversificació i especialització agrària.

Les dues qüestions es poden contestar gairebé de forma conjunta. Si a la primèria de l'edat moderna, la divulgació de la manufactura rural s'aprofità de l'autèntic exèrcit de mà d'obra —masculina i femenina— que hi havia a la part forana, tot sembla indicar que a mesura que avançava el segle i sobretot en el XVII —també en el XVIII— els artesans rurals relativament benestants tendiren a invertir o, si més no, participar en el procés d'expansió agrària i de forma concreta en un, si es vol tímid però clar, desenvolupament de la vitivinicultura. Algunes dades sobre això són:

— Pel que fa als anys seixanta del segle XVIII hem reconstruït el patrimoni de divuit paraires de Manacor, dels quals com a màxim sols un d'ells no era propietari d'alguna extensió de vinya.¹⁹

— Les dades de Felanitx de 1578 ja ens indiquen que hi ha una relació entre menestrals del tèxtil i la viticultura, car dels quaranta-un artesans tèxtils dels quals hem reconstruït el patrimoni quinze eren propietaris d'alguna propietat de vinya (36,58 %); el percentatge es dispara si s'analitza el cadastre de 1644, any per al qual hem reconstruït el patrimoni de setanta artesans tèxtils dels quals el 78,57 % eren propietaris de vinya (Deyá, 1998, p. 110).

— Per a la segona meitat del segle XVIII hem procedit a la reconstrucció del patrimoni de quaranta-dos artesans tèxtils d'Artà, dels quals el 48,21 % eren propietaris d'alguna extensió de vinya i, en menor mesura, d'altre conreu comercialitzable com és l'oli.

— El cas d'Inca ens permet examinar la relació entre artesans rurals i viticultura des d'una perspectiva més de *longue durée*; hem reconstruït per a la darrerria de la dècada dels anys setanta del segle XVI el patrimoni de cent vint-i-un artesans inquers

19. Les dades, pel que fa a teixidors, són menys espectaculars. Sobre sis teixidors de lli, dels quals hem reconstruït el patrimoni, la meitat són propietaris d'alguna extensió de vinya; pel que fa als teixidors de llana, s'ha reconstruït el patrimoni de tres, dels quals dos eren propietaris de vinya (DEYÁ, 2001, p. 204).

no sols del tèxtil, dels quals setanta-un tenien alguna porció de vinya (58,67 %).²⁰ Les dades del segle XVII d'Inca són ben il·lustratives, car el nombre d'artesans que apareixen en el cadastre de 1685 creix (196) però el nombre d'artesans propietaris de vinya davalla (37). La raó cal cercar-la en el procés de diferenciació econòmica entre els artesans inquers i de proletarització d'una part d'ells que no sols no podien invertir en terra sinó que tampoc comptaven amb taller propi i es veien obligats a treballar per altri. Tot i així no hi ha cap dubte que l'oligarquia de menestrals inquers seguia vinculada a la vinya.

Cal concloure que la draperia mallorquina evoluciona en els segles XVI i XVII de forma molt coherent a com ho va fer l'economia mallorquina en general i el seu sistema d'intercanvis amb l'exterior. En la postgermania immediata el sector fou cabdal per a aconseguir els aliments que faltaven al Regne, però també per a oferir treball i, per tant, ingressos a una població —sobretot rural— empobrida i derrotada. El fet que després de males collites s'incrementés la producció de draperia basta és un clar exemple de la capacitat de resposta de l'economia mallorquina dins els paràmetres de l'Antic Règim, però també del paper crucial que tingué la manufactura de la llana en el segle XVI, quan el clàssic intercanvi de draps a canvi de blat començava a presentar un dinamisme menor al que es detecta per a moments anteriors. A mesura que la situació econòmica anà canviant a Mallorca (un cert augment de renda, augment de la producció agrària i no sols cerealícola, importació creixent de tèxtils fabricats a altres indrets molt majoritàriament a partir de fibres distintes a la llana), però també a la Mediterrània (crisi definitiva de l'intercanvi de draps per blat, augment de renda entre alguns sectors fins aleshores consumidors de draperia mallorquina, reducció de costos dels competidors...) la draperia adquirí un nou paper dins l'economia general de l'illa. Precisament els canvis de l'economia sorgits sobretot durant la segona meitat del XVII feren que aquest menor pes de la manufactura de la llana no causés excessius traumes ni econòmics ni socials, cosa impensable en el XV i bona part del XVI, quan una pèrdua de vendes del sector a mercats exteriors podia provocar no sols un greu desequilibri a la balança comercial, sinó també una situació social ben compromesa.

EXPANSIÓ EN LA TRANSFORMACIÓ DE FIBRES VEGETALS I UNA DRAPERIA MENYS EXPORTADORA

El segle XVIII suposà l'extensió de la manufactura del lli i cànem, mentre que la manufactura de la llana tenia un comportament contrari. Cal fer notar que, tot i una important diversitat local, la manufactura del lli i cànem s'expandí de forma més ho-

20. Pel que fa als paraires, n'hem reconstruït el patrimoni de quaranta-tres, dels quals trenta-vuit tenen alguna propietat agrària (86,37 %) i els qui tenen vinya són el 58,13 % sobre el total, i existeixen casos ben espectaculars. Cal destacar també el cas dels sabaters, ofici del qual i per al mateix període cronològic hem reconstruït el patrimoni de quinze, dels quals n'hi ha dotze (80 %) que són propietaris d'alguna porció de vinya (DEYÀ, 2004, p. 74).

mogènia o, dit d'una altra manera, per tot el territori hi havia —en major o menor mesura— aquesta activitat transformadora enfront del que passava en el cas de la llana on, sobretot a partir del teixit de les robes, el procés productiu tendia a concentrar-se en viles determinades. Aquest fet donà lloc a un intens mercat interior de matèria primera en brut (lli, cànem) o que tot just havia rebut sols les primeres etapes del procés productiu. Un exemple d'això ens el proporciona Felanitx, localitat que sense ser una gran productora de lli i cànem conegué una activitat del sector ben important durant la segona meitat de segle, i arribà a tenir —per les dades de què disposem— vuitanta-vuit teixidors de lli (Deyá, 1988, p. 25). Prova de la importància de la manufactura del lli i cànem a la part forana és que segons el cens de manufactures de 1784 el nombre de vares que es fabricaven a les viles era superior a les fabricades a Ciutat.²¹

Una prova que la part forana es dedicà de forma molt preferent a la manufactura del lli i cànem en el XVIII és el nombre de telers i teixidors d'aquesta classe que hi havia a la part forana segons les *Memorias de la Real Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País* (1784): 107 teixidors de llana amb 121 telers, enfront de 631 teixidors de lli i 864 telers. De manera que la tendència ja identificada a la segona meitat del sis-cents consistent en la divulgació de la manufactura de fibres vegetals no sols no s'havia rectificat sinó que s'havia divulgat encara més. De tota manera cal tenir en compte que l'impacte real de la manufactura de la llana era molt més elevat del que es pot derivar exclusivament del nombre de telers i teixidors, car fins i tot els tallers urbans s'aprofitaven de mà d'obra rural que ens ha deixat un rastre molt escàs: dones per a filar la llana i paraires que es dedicaven a les primeres fases del procés transformador per compte d'artesans i/o comerciants de Palma.²²

Per fer-nos una imatge més o menys fixa de la indústria rural mallorquina del segle XVIII es pot acudir als índexs següents:

— A la divisió del nombre d'habitants de cada vila pel nombre de telers (ja fossin de llana o de lli) a cada municipi.

— El percentatge d'artesans tèxtils sobre el total de població que existeix a cada municipi.

— El nombre de telers de llana que existeix per a cada teixidor de llana, en cada municipi.

— El nombre de telers de lli que existeix per a cada teixidor de lli, en cada municipi.

21. En concret la producció de les viles era de 536.180 vares anuals, tot i que d'alguns pobles no ens consta la producció. Pel que fa a Ciutat, la seva producció era de 506.520, excloses les 90.720 peces que es fabricaven de roba de lona (MIGUEL, 1999, p. 183).

22. El cas d'Algaida és ben il·lustratiu, car els seus paraires (73 l'any 1784) treballaven en gran manera per als seus *companys* de Ciutat, la qual cosa provocà que entre 1785 i 1800, quan la draperia urbana conegué més dificultats, també disminuís el nombre de paraires d'Algaida (DEYÁ, 2003c, p. 78).

Aquests índexs es recullen i es poden consultar a l'annex III del present treball. De l'anàlisi d'aquestes dades es poden extreure aquestes conclusions:

1. L'activitat tèxtil s'estén de forma desigual per l'illa, però es detecta una major dedicació al tèxtil a les viles en major mesura vitícoles (Felanitx, Binissalem, Sencelles). Fins i tot a la comarca més cerealícola (el Pla) els majors índexs d'activitat tèxtil es troben a l'únic poble de la contrada amb una important activitat vitivinícola (Porreres). Pel que fa a l'altre producte industrial —l'oli— els pobles productors no presenten una important indústria excepte el cas de Selva i de Sóller.

2. De fet Sóller presenta un comportament ben particular en el sentit que és l'única vila on l'activitat de la llana ultrapassa la del lli i cànem; ens consta a més que una part de la producció drapera de Sóller es comercialitzava a Ciutat.

3. Tot i que la manufactura de la llana no era tan dinàmica com en etapes anteriors, seguia tenint un gran impacte sobre la mà d'obra, sobretot la femenina que es dedicava a la filatura; és aquest el cas de les dones de Llucmajor que treballen per als paraires locals o el de les dones de Mancor de la Vall que treballaven per als paraires d'Inca o Binissalem.

4. Cal esmentar els baixos nivells d'activitat que presenten les viles productores de cànem i lli (Sa Pobla, Muro), la qual cosa es complementa amb l'elevadíssima entrada d'aquestes matèries primeres en els canals de comercialització interior i fins i tot a l'exportació. Es tracta d'un tret que és el reflex d'una creixent especialització productiva de diverses zones de l'illa i, alhora, d'una elevada integració del mercat, tal com ens ha explicat per al conjunt de l'illa Manera (Manera, 1990, p. 40).

5. En general es dona un reduït nombre de telers per teixidors, tant pel que fa a la llana com pel que fa al lli. De tota manera i deixant de banda els pobles on hi ha un percentatge d'artesans tèxtils reduït, els índexs més grans de concentració de telers per teixidor es detecten no tant a les viles amb una tradició tèxtil com als pobles amb un major pes de la viticultura. El cas de Porreres, vila vitícola en zona essencialment cerealícola i que presenta una elevada concentració de telers per teixidor, és ben clar. També ho és el fet que els majors índexs de concentració de telers de lli es donin no a Inca, capital de contrada més propera a la zona productora de matèria primera, sinó a Sencelles i Binissalem, zones productores de vi.

6. Una altra mena de concentració, en aquest cas vinculada sols a la manufactura de la llana, és la referida a la concentració de diverses fases del procés productiu. És això el que fan a la darrereria del segle XVIII els paraires de Pollença, els quals també teixien. El mateix feien aproximadament a les mateixes dates els paraires de Llucmajor, els quals —a més— una vegada acabada la peça la venien als mercaders xuetes de Palma per a la seva comercialització definitiva en una organització de la producció que entra dins el que en diem *kaufsystem*. De tota manera el *verlag-*

system, on el paper de *verleger* és assumit per un pareire que reparteix la matèria primera entre filadores i teixidors, és el sistema més divulgat a la manufactura rural de la llana del set-cents mallorquí.

7. Seguint amb el cas de la llana durant el segle XVIII cal destacar que hi havia viles que tenien la capacitat d'engegar el procés transformador de forma completa, de manera que les seves peces podien no sotmetre's a cap operació a Ciutat; és el cas d'Artà, Llucmajor, Sóller, Pollença i Felanitx. L'arribada a Palma de robes d'aquestes viles seguirà existint en els primers anys del segle XIX. Això vol dir que en aquest sector la divisió del treball entre ciutat i camp no és gens rígida, car juntament amb la situació descrita també hi havia pareires de Ciutat especialitzats a realitzar les darreres fases del procés transformador a la producció intermèdia arribada de la *part forana*.

8. Pel que fa a les robes de lli i cànem el seu radi de comercialització era més petit que el de la llana, fruit del fet que els teixidors de lli i cànem estaven un poc per totes bandes i de l'existència d'un molt dinàmic mercat interior de matèria primera.

CONCLUSIONS

Aquesta visió de llarga durada ens permet elaborar, a tall de conclusions, algunes reflexions finals:

1. Tot i que la draperia mallorquina i en general la indústria tèxtil es desenvolupa durant un llarg període de temps hi ha un tret que es manté sempre: la seva alta capacitat d'adaptació a les circumstàncies, no sols mallorquines sinó també de la Mediterrània i del mercat internacional dels draps en general. La seva adaptació a la demanda dels mercats protegits de la Corona d'Aragó en el segle XV i —per tant— a les circumstàncies polítiques que havien creat dita demanda, l'adopció —gens traumàtica— de les estamenyes, tot reduint costs de producció, les reformes en el procés productiu, i singularment en el tintat, en els segles XVI i XVII, són una prova, en conjunt, de la capacitat d'adaptació a la mutació dels temps.

2. En connexió amb el que s'acaba de dir, cal destacar la racionalitat amb què actuà el sector. Ser competitiu per mitjà de la reducció de costs no sols era lògic des d'un punt de vista del mercat internacional, sinó també coherent quant a les condicions de l'economia mallorquina. L'illa oferia un excés de mà d'obra —singularment rural— però més dificultats per a cobrir les inversions en capital fix. Així les coses una organització laboral altament descentralitzada era el més adequat, a més de permetre una major diversificació de les inversions i, si arribava el moment, retirar-se més fàcilment del sector de forma provisional o definitiva. De fet l'organització altament descentralitzada també serà l'adoptada per la manufactura del lli i cànem.

3. Tot i que se'ns ha dit que la manufactura cristiana recolzava sobre la d'època islàmica, és evident que això —com a molt— sols es podria aplicar a altres sectors. La creació d'una draperia mallorquina obeí molt més a altres circumstàncies (decisió política, existència de mercats exteriors, necessitat de substituir importacions per tal d'evitar i/o minvar un dèficit a la balança comercial, tendència del capital i dels mercaders a endinsar-se dins un sector en expansió com aquell i que, a més, era rendible...). D'entre aquestes circumstàncies que impulsaren la creació d'una draperia autòctona no s'hauria d'oblidar el fet que una part dels repobladors trobaren en l'activitat tèxtil la seva forma de vida; a més, que alguns arribaren a l'illa amb una formació professional adquirida en els seus llocs d'origen. És clarament el cas dels artesans que habitaven a Mallorca durant el primer terç del xiv i procedents de Perpinyà. Probablement és també el cas d'alguns dels procedents de Girona i que a la mateixa època documentem a Mallorca.

4. La draperia i concretament el seu caràcter exportador serví per a aconseguir els *inputs* que freturaven a Mallorca durant el segle xv. Durant el xvi aquesta situació es mantingué, tot i que el comerç exterior mallorquí es centrà molt més en el litoral espanyol i en els mercats sud-italians. L'estudi d'artesans i mercaders concrets com ara la família Femenia, Agustí Mas o Joan Oliver (Deyá, 1998), ens demostra com l'exportació de teixits de llana permetia la compra de queviures (cereals, tonyina...) fins i tot quan l'oli ja havia substituït els teixits com a primera matèria exportada. Cal no oblidar que l'exportació d'oli es gestionava a partir de grans mercaders, de manera que una part de la resta de comerciants i els petits artesans continuaven amb les seves pautes econòmiques més tradicionals (exportació de manufactures per a importar aliments) car no es podien ni plantejar la possibilitat de participar en una escala raonable en l'exportació d'oli.

5. Sobretot a partir del segle xvii la situació de la manufactura mallorquina no es pot considerar d'esquena a un procés de modificació agrícola que consistí sobretot en conrear més terres de cereals, però també en una creixent especialització en la vinya i, tot i que menys, en altres productes. I és que els artesans enriquits diversificaren les seves inversions i la seva activitat econòmica. El cas d'Inca, on grans artesans no sols tenen vinya ja en el xvi, sinó fins i tot cellers i participen en el comerç del vi, és un cas ben clar (Deyá, 2004, p. 72 i seg.). Però també el de Manacor o Felanitx en diversos períodes que anirien del xvi al xviii.

6. La substitució de la llana per l'elaboració de robes a partir de fibra vegetal fou un procés gens traumàtic, en part precisament perquè la nova activitat s'ajustava a les circumstàncies agrícoles vigents, a la reducció de terra per a pastures i als nous comportaments de la demanda interna.

7. En el segle xviii la draperia no desaparegué sinó que, fruit de la seva capacitat d'adaptació a les noves circumstàncies i a la racionalitat que històricament presidí el sector, es consolidà una nova forma de dividir el treball entre ciutat i camp. Algu-

nes viles serien capaces de dur a terme tot el procés productiu en la seva totalitat (Pollença, Lluçmajor, Manacor), d'altres assumiren les primeres fases del procés productiu per enviar a Ciutat el fil o una producció intermèdia que acabava en un àmbit urbà la seva transformació. Les dades de l'època (1788) ens indiquen que sols la fibra que es cardava i filava a Algaida, Lluçmajor, Sóller i Llubí i que després s'enviava a Palma per a convertir-se en faixes per a l'exportació consumia 700 quintars anuals de llana (28.490 quilograms), la qual cosa suposava —segons la font— l'11,71 % de la producció de llana mallorquina (Deyá, 1988, p. 32).

8. Conseqüentment es creaven situacions semblants a les zones de filatura que constatem per altres zones del continent. Poblets com Mancor de la Vall dedicaven durant el segle XVIII gairebé tota la seva força de treball femenina a preparar la llana per a paraires d'Inca i sobretot de Binissalem, poble dedicat també al vi. Però era aquesta també la situació de dones de Lluçmajor que treballaven per a paraires locals. El cas d'Algaida, molt proper a Ciutat però també a les finques ramaderes de la Marina mallorquina, n'és també un cas ben clar atès el seu nombre exagerat de paraires (73 per a l'any 1784, que superava centres tradicionals com Artà que en tenia 55 o Manacor amb 56); i és que bona part de l'activitat tèxtil d'Algaida consistia a assumir tasques preparatòries per compte de la indústria de Ciutat.

9. En darrer terme, creiem que és evident que qualsevol reflexió sobre l'economia d'Antic Règim a Mallorca ha d'enfrontar-se a la realitat d'una activitat secundària ben important no sols econòmicament, sinó —sobretot— socialment. A això es pot afegir la importància d'altres sectors, com ara la gerreria, la ferreria —sobretot a partir de la primeria del segle XVII— i la seda.

MANUFACTURA I ANTIC RÈGIM:
UNA VISIÓ DE LLARGA DURADA DEL CAS MALLORQUÍ

ANNEX I

RELACIÓ D'APRENENTS DE FORA DEL REGNE DE MALLORCA AMB CONTRACTE SIGNAT

AMB UN MESTRE PARAIRE ENTRE JUNY DE 1336 I NOVEMBRE DE 1338

Dalmacio de Amenlerio	Montbó (Girona) ¹	18 ²	4 ³
Periconi Simonis	Castell d'Empúries (Girona)	16	6
Guillermus Massoti	Ullà (Girona)	15	4
Petrus Vesani	Belcaire (Girona)	16	4
Franciscus Massoti	Girona (Girona)	20	4
Guillermus Sardina	Esponellà (Girona)	18	4
Bernardus Adali	Beuda (Girona)	18	4
Raimundus Tayada	Aiguaviva (Girona)	25	4
Jacobus de Ulino	Navata (Girona)	18	4
Petrus Laurenti	Navata (Girona)	18	4
Petrus Vives	Llagostera (Girona)	17	4
Petrus Savela	Banyoles (Girona)	—	4
Berenarius des Clapers	Palafolls (Girona)	—	2
Petrus Andree	Peralada (Girona)	15	5
Bartolomeus Vaqueri	Montpalau (Girona)	—	4
Bernardus Farneri	Santa Oliva (Barcelona)	20	4
Jacobus Orgeri	Santa Oliva (Barcelona)	16	4
Bartolomeus de Vaylscar	Sant Celoni (Barcelona)	15	5
Guillermus de Fonte	Barcelona (Barcelona)	—	5
Bernardus Gueraldi	Sant Sadurní de Subirats (Barcelona)	—	4
Petrus Sabateri	Castell de Subirats (Barcelona)	18	4
Ferrario Mercerii	Vilafranca del Penedès (Barcelona)	—	—
Franciscus Broha (<i>sic</i>)	Sarroca (Elna)	15	5
Petrus Martini	Trullàs (Elna)	18	4
Petrus Vanoverii	Trullàs (Elna)	—	4
Bernardus Martini	Argelers (Elna)	—	4
Bernardus Martini	Clairà (Elna)	—	4
Guillermus de Mollero	Arles (Elna)	—	6
Bernardus Eybrani	Perpinyà (Elna)	—	4
Petrus Espanyoli	València	18	4
Franciscus de Erbuciis	València	14	5
Franciscus Prats	València	—	4
Bartolomeus Laurentii	Tortosa (Tortosa)	17	4
Bertrandus Macip	Tortosa (Tortosa)	—	4
Arnaldus de Gaver	Cervera (Vic)	—	—
Petrus Ses Planes	Castellfollit del Boix (Vic)	—	4
Bartolomeus Artusi	Tarragona (Tarragona)	—	—
Petrus Tornerii	Tarragona (Tarragona)	—	5
Raymundus de Arnalda	Balaguer (Urgell)	20	4
Petrus Sunyeri	Cardona (Urgell)	18	4
Raymundus de Burges	Setors (Cahors-França)	20	—

1. Localitat i diòcesi d'origen.

2. Edat.

3. Anys de contracte.

ANNEX II

RECAPTACIÓ DEL DRET DE LA BOLLA DEL REDREÇ I NOMBRE DE BOLLES GASTADES ANUALMENT
PER MARCAR LES PECES ELABORADES (1529-1687)

<i>Exercici</i>	<i>Recaptació¹</i>	<i>Bolles gastades</i>
1529-1530	160	24.514
1530-1531	222	35.730
1531-1532	208	28.422
1532-1533	191	25.600
1533-1534	188	28.650
1534-1535	166	27.890
1535-1536	177	27.360
1536-1537	144	21.380
1537-1538	152	22.750
1538-1539	134	21.733
1539-1540	149	21.969
1540-1541	139	21.600
1541-1542	122	20.864
1542-1543	161	20.548
1543-1544	128	22.404
1544-1545	179	27.896
1545-1546	204	28.652
1546-1547	146	21.499
1547-1548	138	22.900
1548-1549	164	25.680
1549-1550	166	23.662
1550-1551	143	23.560
1551-1552	119	21.442
1552-1553	135	22.080
1553-1554	125	22.750
1554-1555	163	23.424
1608-1609	206	22.956
1609-1610	240	26.254

MANUFACTURA I ANTIC RÈGIM:
UNA VISIÓ DE LLARGA DURADA DEL CAS MALLORQUÍ

ANNEX II (*Continuació*)

<i>Exercici</i>	<i>Recaptació</i> ¹	<i>Bolles gastades</i>
1610-1611	241	—
1611-1612	223	32.200
1612-1613	268	33.300
1613-1614	307	35.700
1614-1615	189	31.300
1615-1616	295	39.100
1616-1617	345	41.700
1617-1618	348	40.214
1618-1619	416	41.100
1647-1648	287	29.862
1648-1649	250	22.650
1649-1650	321	25.000
1650-1651	189	21.200
1652-1653	164	15.550
1653-1654	198	19.550
1654-1655	175	18.100
1655-1656	190	20.300
1656-1657	182	21.500
1657-1658	213	21.500
1658-1659	212	20.350
1659-1660	208	20.400
1660-1661	183	18.700
1661-1662	174	18.700
1662-1663	161	12.600
1663-1664	168	16.940
1664-1665	174	13.800
1665-1666	198	12.800
1666-1667	202	13.650
1667-1668	202	12.900

ANNEX II (*Continuació*)

<i>Exercici</i>	<i>Recaptació</i> ¹	<i>Bolles gastades</i>
1668-1669	178	13.100
1669-1670	187	15.500
1670-1671	125	15.200
1671-1672	179	13.250
1672-1673	211	14.300
1673-1674	247	14.600
1674-1675	227	14.800
1675-1676	209	15.350
1676-1677	228	14.800
1677-1678	162	13.200
1678-1679	277	15.000
1679-1680	248	14.050
1680-1681	224	13.900
1681-1682	191	13.900
1682-1683	180	13.600
1683-1684	181	12.200
1684-1685	199	13.750
1685-1686	211	12.900
1686-1687	251	15.700

1. En lliures. Al llarg del temps hi hagué diversos reglaments de la bolla del redreç, amb la qual cosa la quantitat que pagava cada tipus de roba variava. Per altra banda, durant la primera meitat del segle xvi la major part de les peces eren marcades amb tres bolles, per la qual cosa la reconstrucció de la quantitat de peces fabricades és fiable. El que passa és que no sempre va ser així. Per a una major informació sobre l'evolució del reglament de la bolla del redreç i la reconstrucció de la producció a partir d'aquesta font vegeu també DEYÁ (1998), p. 82 i seg. Del que no hi ha dubte és que entrecreuant el nombre de bolles gastades per a la revisió dels draps, les recaptacions recollides i les informacions que ens proporcionen les recaptacions dels impostos cobrats pels gremis, es pot arribar a tenir una idea ben propera de la tendència de l'evolució de la producció drapera mallorquina durant els segles xvi i xvii.

MANUFACTURA I ANTIC RÈGIM:
UNA VISIÓ DE LLARGA DURADA DEL CAS MALLORQUÍ

ANNEX III
ÍNDEXS PER A AVALUAR LA SITUACIÓ DEL SECTOR TÈXTIL A LA MALLORCA
DE L'ANY 1784

<i>Vila¹</i>	<i>Nombre d'habitants per teler</i>	<i>Artesans tèxtils sobre població (%)</i>	<i>Telers de llana per teixidor</i>	<i>Telers de lli per teixidor</i>
Palma	48,42	2,44	1,388	1,454
Alaró	198,29	0,41	—	1,416
Alcúdia	94,66	0,82	—	1,5
Algaida	170,41	3,10	0,875	1,111
Andratx	798,2	0,17	—	1
Artà	53,67	2,45	1,333	1,45
Binissalem	56,58	0,87	1	2,77
Bunyola	389	0,25	—	1
Calvià	291,8	0,34	—	1
Campanet	82	1,17	—	1,153
Campos	187,92	0,81	1	1
Deià	406,5	0,24	—	1
Escorca	—	—	—	—
Esporles	379,77	0,087	—	3
Felanitx	64,09	1,07	1,45	1,74
Inca	55,47	1,77	—	1,32
Llucmajor	93,05	3,89	1,66	1,96
Manacor	106,92	1,75	1	1
Marratxí	—	—	—	—
Montuïri	121,86	1,25	—	1
Muro	91,93	1,55	1	1
Petra	508,8	0,31	—	1,25
Sa Pobla	323,71	0,30	—	1
Pollença	71,71	4,05	1,16	1,21
Porreres	75,76	0,70	—	2,15
Puigpunyent	1.549	0,06	—	1
Sant Joan	257,16	0,84	—	1

ANNEX III (*Continuació*)

<i>Vila</i> ¹	<i>Nombre d'habitants per teler</i>	<i>Artesans tèxtils sobre població (%)</i>	<i>Telers de llana per teixidor</i>	<i>Telers de lli per teixidor</i>
Santa Margalida	108,16	0,99	1	1,09
Santa Maria	261,77	0,55	—	1
Santanyí	190,13	0,63	—	1
Selva	85,5	0,89	—	1,54
Sencelles	61,14	1,21	1,66	1,85
Sineu	66,92	1,67	—	1
Sóller	151,23	1,11	1	1
Valldemossa	338	0,36	—	1
Part forana	105,21	1,38	1,13	1,36
Mallorca	83,16	1,53	—	—
1. Quan no es reflecteixen dades s'ha d'entendre que no hi ha l'activitat corresponent a la vila en qüestió.				

BIBLIOGRAFIA

- ABULAFIA, David (1996). *Un emporio mediterráneo: El reino catalán de Mallorca*. Barcelona: Omega.
- AYMARD, Maurice (1976). «Commerce et consommation des draps en Sicile et en Italie Méridionale (XV-XVIII siècles)». A: SPALLANZANI, Marco [ed.]. *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana nei secoli XII-XVIII*. Florència: Istituto Internazionale di Storia Economica F. Datini.
- BERNAT, Margalida (1986). «L'obratge de la llana i els "Capítols" del Rei Sanxo». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, núm. 42.
- (1995). *Els «III Mesters de la Llana» a ciutat de Mallorca (s. XIV-XVII)*. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics.
- (1997). «Feudalisme i infraestructura artesanal: de Madína Mayurqa a Ciutat de Mallorca (1230-1315)». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, núm. 53.
- DEYÀ, Miguel José (1988). «La industria rural textil en la Mallorca moderna: producción y formas de comercialización interior». *Estudis d'Història Econòmica*, núm. 2.
- (1989). «Tradición e innovación en el sector textil mallorquín a fines del siglo XVII». *Mayurqa*, núm. 22.
- (1997a). *La manufactura de la lana en la Mallorca del siglo XV*. Palma de Mallorca: El Tall.
- (1997b). «El comercio exterior medieval en un emporio». *Revista d'Història Medieval*, núm. 8.
- (1998). *La manufactura de la llana a la Mallorca moderna (s. XVI-XVII)*. Palma de Mallorca: El Tall.
- (2000). «Pañería urbana y pañería rural en Mallorca durante el reinado de Felipe II». A: MARTÍNEZ RUIZ, Enrique [dir.]. *Madrid, Felipe II y las ciudades de la Monarquía*. Vol. II. Madrid: Actas.
- (2001). «La indústria tèxtil a Manacor durant l'Antic Règim». A: BOVER, P. [et al.]. *Manacor: Cultura i territori. I Jornades d'Estudis Locals de Manacor (5-6 de maig de 2000)*. Manacor: Ajuntament de Manacor.
- (2002). «La manufactura de la piel en la Mallorca preindustrial». A: MANERA, Carles [dir.]. *Las islas del calzado: Historia económica del sector en Baleares (1200-2000)*. Palma de Mallorca: Lleonard Muntaner.
- (2003a). «La pañería mallorquina a fines del Reino Privativo (1329-1343)». A: CLARAMUNT, Salvador [coord.]. *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta: Actes del XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Barcelona-Lleida, 7-12 de setembre de 2000)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

- DEYÁ, Miguel José (2003*b*). «La energía eólica en la economía de las Islas Baleares durante el antiguo régimen: los molinos de viento». A: CAVACIOCCHI, Simonetta [ed.]. *Economia e energia, secc. XIII-XVIII. Atti della Trentaquattresima Settimana di Studi*. Florència: Istituto Internazionale di Storia Economica F. Datini.
- (2003*c*). «Un exemple de la indústria rural tèxtil al Pla de Mallorca: Algaida». A: *Algaida: Cinquenes Jornades d'Estudis Locals*. Mancomunitat Pla de Mallorca. Lluçmajor: Imprenta Moderna.
- (2004). *La manufactura a Inca durant l'Antic Règim*. Inca: Documenta Balear.
- (2007). «Les Balears durant els inicis de la Guerra de Successió: fractura social i projecte polític?». A: *L'aposta catalana a la Guerra de Successió (1705-1707)*. Actes del congrés (3-5 de novembre de 2005, Barcelona). Barcelona: Museu d'Història de Catalunya: Centre d'Història Contemporània de Catalunya.
- GARCÍA SANZ, Ángel (1986). *Desarrollo y crisis del Antiguo Régimen en Castilla la Vieja*. 2a ed. Madrid: Akal.
- GIUFFRIDA, Antonino (1976). «Aspetti del commercio internazionale dei panni in Sicilia nella prima metà del sec. XVI». A: SPALLANZANI, Marco [ed.]. *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana nei secoli XII-XVIII*. Florència: Istituto Internazionale di Storia Economica F. Datini.
- GUILLERÉ, Christian (1984). «Els oficis en la Girona del segle XIV». A: ALBERCH, R. [et al.] *Gremis i oficis a Girona (treball i societat a l'època preindustrial)*. Girona: Ajuntament de Girona.
- JUAN, José (1978). «La evolución de la producción agrícola en Mallorca durante la Edad Moderna. Fuentes y problemas de su estudio». *Moneda y Crédito*, núm. 144.
- KRIEDTE, Peter (1987). «La ciudad en el proceso de protoindustrialización europea». *Manuscripts*, núm. 4-5.
- KRIEDTE, Peter; MEDICK, Hans; SCHLUMBOHM, Jürgen (1986). *Industrialización antes de la industrialización*. Barcelona: Crítica.
- LLOMPART, Gabriel (1984). «Gil de Lozano, señor de Martinell y la vida cotidiana en las calas de Menorca medieval (1343-1346)». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, núm. 40.
- MANERA, Carles (1990). «Resistir i créixer. Canvi econòmic i classes socials a la Mallorca del segle XVIII». *Randa*, núm. 26.
- MAS, Antoni (1994). «El procés repoblador a Mallorca durant la primera meitat del segle XIV. Una aportació al seu estudi». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, núm. 50.
- MIGUEL, Isabel (1999). *Perspicaz mirada sobre la industria del Reino: El censo de manufacturas de 1784*. Valladolid: Universidad de Valladolid.

- PÉREZ PICAZO, María Teresa; LEMEUNIER, Guy; SEGURA, Pedro [ed.] (1986). *Desigualdad y dependencia: La periferización del Mediterráneo occidental (s. XII-XIX)*. Murcia: Editora Regional de Murcia.
- PIRENNE, Henri (1980). *Historia económica y social de la Edad Media*. 16a reimpr. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- QUADRADO, José María (1847). *Forenses y ciudadanos: Historia de las disensiones civiles de Mallorca en el siglo XV*. Palma de Mallorca: Imprenta y Librería de D. Estevan Trias.
- REAL SOCIEDAD ECONÓMICA MALLORQUINA DE AMIGOS DEL PAÍS (1784). *Memorias de la Real Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País*. Palma: Imprenta Muntaner.
- RIERA, Antoni (1977). «Mallorca 1298-1311, un ejemplo de planificación económica en la época de plena expansión». *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, núm. 5.
- (1983). «L'aparició de la draperia urbana als Pirineus orientals». *Annals de la I^a Universitat d'Estiu. Andorra 82. El Segle XIII*. Andorra: Conselleria d'Educació i Cultura.
- SANTAMARÍA, Álvaro (1955). «El Reino de Mallorca en la primera mitad del siglo XV». Palma de Mallorca: IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón.
- TORRAS, Jaume (1981). «Estructura de la industria precapitalista». *Recerques*, núm. 11.
- TORRES, Xavier (1992). «Barcelona dins la Catalunya moderna (s. XVI-XVII). Activitats econòmiques». A: SOBREQUÉS, Jaume [dir.]. *Història de Barcelona*. Vol. IV. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- WALLERSTEIN, Immanuel (1979). *El moderno sistema mundial: La agricultura capitalista y los orígenes de la economía-mundo en el siglo XVI*. Madrid: Siglo XXI.

